

**OKRUGLI STOL »MIGRACIJSKIH TEMA« O POLOŽAJU
(ILEGALNIH) RADNIKA-MIGRANATA U POVODU IZLASKA
KNJIGE G. WALLRAFFA »NA SAMOM DNU«**

Zagreb, 5. lipnja 1986.

MILAN MESIĆ:

U ime redakcije »Migracijskih tema« i Centra za istraživanje migracija i narodnosti pozdravljam sve naše goste i sudionike okruglog stola o položaju radnika-migranata u zapadnoevropskim zemljama, u povodu izlaska jugoslavenskog izdanja knjige »Na samom dnu« njemačkog novinara Güntera Wallraffa. Odaziv gotovo svih poznatih istaknutih jugoslavenskih istraživača i stručnjaka za suvremene migracije potvrđuje aktualnost teme i značaj knjige o kojoj ćemo i povodom koje ćemo raspravljati. On je ujedno i poticaj za redakciju u njezinu nastojanju da se »Migracijske teme« razviju u znanstvenu tribinu koja će poticati istraživački rad i pridonijeti konstituiranju jugoslavenske istraživačke interdisciplinarnе zajednice za migracije.

Ispricavamo se svima onima, a isto tako istaknutim stručnjacima s ovog područja, koji ovaj put nisu pozvani.

* * *

Na ovom skupu ne treba isticati koliko je pažnju Wallraffova knjiga izazvala u široj njemačkoj i svjetskoj javnosti. Njezin značaj, po mom sudu, ne može se, međutim, ocjenjivati tek u medijskom bljesku u apsolutnoj svjetskoj bestsellerskoj nakladi jednog *feuilletona*. Tržišna i medijska vrijednost nužna je pretpostavka *čujnosti* (da li i djelotvornost?!) *poruke* u današnjem globalnom selu, ali one svojom općeprihvatljivošću i samodatošću mogu iskriviti i zatomiti *smisao* poruke i autentičnosti čina. To se nije dogodilo s Wallraffovim djelom. Iskrenost osobnog požrtvovanja i jedinstvenost iskaza, bez lažne patetičnosti, daju životnu i moralnu snagu njegovu svjedočanstvu o onima *ganz unten* (sasvim dolje), na kojima samospokojno počiva (njemačko) *društvo obilja* (*welfare society*).

Sa Günterom-Alijem ne može se (njemački) filistar duhovno identificirati kao čitalac jer se ne radi o literarnom liku niti o romansiranoj biografiji *junaka* (bilo da pobjeđuje ili biva poražen zbog uzvišenih ciljeva kojima stremi); ne može ga ni odbaciti kao nestvarnu utvaru jer *zna* da je Ali *na dnu*, a ideološka racionalizacija koja mu umiruje savjest i po kojoj je Ali *sasvim dolje* po prirodi stvari, po tome što *jest* Ali, uzdrmana je sada svjedočanstvom da se tamo može naći i *on* (Günter).

Ne moramo voljeti Alija, možemo ga i mrziti, ali ne možemo ga *osuditi* jer Ali (kršćanski) *trpi* poniženja i uvrede ne nalazeći drugi izbor (izvor) da bi (pre)živio. Kako sada osuditi Alija za onečišćenje njemačke nacije i kulture kad se Ali može pokazati samo kao maska ispod koje se skriva Günter?! A što ako postoji netko drugi ili nešto drugo u *našem* društvu (sistemu) što je uzrok Alijina (Günterova) položaja *ganz unten*? Pitanje koje ostaje potisnuto duboko u podsvijesti (njemačkog) malograđana. Da bi ga (ponovno) zaboravio i (privremeno) umirio savjest neki će od njih nastojati *od sada* bolje gledati pa i bolje tretirati Alije i njihove zenske pandane, a sudovi će nastojati dosljednije i energičnije provoditi

pozitivne zakone protiv beskrupuloznih poslodavaca, jer naravno *ganz unten* sfera društva nikako nije legalna u (njemačkom) *društvu obilja* nego je upravo nuzprodukt nepoštivanja zakonitosti.

U intervjuu Đorđu Zelmanoviću ubrzo nakon njemačkog izdanja, na pitanja o reakciji čitalaca i društvenoj korisnosti njegovih pothvata, Wallraff je iznio nekoliko primjera. »Vlasnica po veličini druge tekstilne radnje u Bonnu čitala je knjigu i bila zapanjena. Sutradan se posve slučajno javila za naučnicu u trgovini jedna turska djevojka. Vlasnica nikada nije namještala strano osoblje, jer ono nije bilo po ukusu njezinih mušterija. Sad ju je namjestila, govoreći da se mora negdje početi, ponajprije u vlastitoj kući.« (...) »Vlasti su također zbunjene. Suci čitaju knjigu, državni tužioc, meni dolaze šefovi ureda za posredovanje rada i inspekcija i traže savjete kako bi se stanje i dalje moglo razotkrivati.«

Vjerujem autoru da se dosta toga pomaknulo i promijenilo od objavljivanja njegove knjige, ali ne dijelim (mada sa daleko manjim poznavanjem konkretnog stanja stvari) njegov pomalo euforičan optimizam, koji je razumljiv u času kad je iskazan, neposredno nakon neočekivanog uspjeha knjige i prvih odjeka koji su opravdavali njegov iscrpljujući pothvat. Sam je Wallraff priznao: »Ako bih sad bio bombardiran tužbama sudu i ako bih preko štampe bio suprostavljen javnom mnijenju ispunjenom mržnjom, mislim da bih bio slomljen. Zaista ne pretjerujem, jer me sad drži još samo ono što se zbiva.« No on je svjestan: »To se, međutim, administrativnim mjerama ne može riješiti nego samo otvaranjem novih radnih mjesta za radnike koji su dosad ilegalno zapošljavani. Ako se provede kažnjavanje odgovornih, te kazne oni mogu isplatiti iz malog džepa.«

U pozivu za ovaj okrugli stol sudionici su pozvani da govore o položaju radnika-migranata (ispustili smo istaknuti — ilegalnih radnika) u povodu jugoslavenskog izdanja knjige Güntera Wallraffa »Na samom dnu«. Povod nije slučajna, i lako ćemo se složiti da upravo ova knjiga među mnogima koje se u novije vrijeme na ovaj ili onaj način bave aktualnom problematikom radnika-migranata, zavreduje da bude povod za reproblemiziranje migracijske problematike među jugoslavenskim istraživačima i stručnjacima na ovom području. Time, međutim, nismo namjeravali, uz kurtoazne komplimente, otkloniti raspravu i o samoj knjizi kao eminentno novinarskoj reportaži neprimjerenoj za znanstvenu raspravu. Držim, na protiv, da ova knjiga može biti dobra osnova za znanstvenu, štoviše i metodološku raspravu o kvalitativnom (sociološkom) istraživanju suvremenih migracija. Stoga prvo nekoliko primjedaba o karakteru Wallraffova rada.

Sam autor svoju spisateljsku djelatnost jednostavno označava i naziva — reportažom, pozivajući se pritom na njezin izvorni klasični oblik i smisao utemeljen u djelima Egona Ervina Kisch, Upton Sinclair i ranog Ilje Erenburga. Sinclairova romanizirana reportaža *The Jungle* o bezdušnoj eksploataciji doseljeničkoga (njemačkog) proletarijata u čikaškim klaonicama s kojima je živio i radio direktni mu je uzor i poticaj.

Da se, međutim, Günter Wallraff smatra sociologom mogao bi se, kad je riječ o metodi istraživanja društva pozivati na bračni par Lynd ili W. L. Warnera koji su u sociologiju prenijeli iskustva kompleksne antropološke metode promatranja s učestvovanjem tzv. primitivnih društava. Ta metoda istraživanja koja je pretpostavljala duži boravak i život među pripadnicima starih kultura i zajednica, a koju su etnolozi, odnosno socijalni antropolozi spontano i iz nužde primjenjivali, jer nisu postojali pisani izvori — sa funkcionalističkom školom B. Malinovskog u Engleskoj i Boasovom školom u SAD postat će obvezujući kanon akademske znanstvene karijere. Poslije će, osobito industrijska sociologija, naširoko primjenjivati metodu sa i bez učestvovanja u eksploraciji »industrijskih odnosa«.

Pretpostavljam ipak da se Wallraff ne bi pozivao na metodološku tradiciju industrijske sociologije ni kad bi se smatrao sociologom, jer postoje bitne razlike

u njegovu pristupu formalno istoj metodi promatranja s učestvovanjem. Mislim ovdje ponajprije na vrijednosno neutralnu orijentaciju građanske sociologije naspram Wallraffove naglašeno angažirane. Postoje i druge bitne razlike, čak i prema izvorno antropološkom pristupu.

Socijalni antropolog ulazi u »primitivnu« kulturnu zajednicu kao stranac i to ostaje za sve vrijeme što ga tamo provodi, ma koliko se prilagodio i ma kako dobro bio primljen. Stoga njegovo *osobno* iskustvo ostaje izvanjsko i površno (osim kad se radi o bijelcima koji su ostali dobrovoljno ili iz nužde trajno žele živjeti među »urođenicima«). S druge strane, on se ne mora prikrivati pred pripadnicima kulture (mada je od njih uglavnom odvojen neko vrijeme). Štoviše etnolog upravo dolazi (htio ili ne htio) oboružan kulturnim vrednotama društva kome pripada i kroz tu prizmu (a ne kroz prizmu osobnog iskustva kao »urođenika«) istražuje stranu kulturnu zajednicu prema kojoj je moralno indiferentan — kao znanstvenik. Pri ovoj usporedbi treba imati mjeru i voditi računa o međusobnoj nesvodljivosti na neki zajednički nazivnik (osim apstraktno metodološki) suvremene problematike radnika-migranata i »urođenika« već i zbog toga što migranti dolaze sada (kojeg li historijskog apsurdna) »urođenicima« na rad i promatranje.

Bliža je i zapravo potpuno bliska problematika industrijske sociologije. Život i rad radnika-migranata u zapadnoevropskim zemljama konstitutivni je dio »industrijskih odnosa« kapitalističkih ili državno-kapitalističkih korporacija. No industrijski sociolog u tradiciji industrijske sociologije utemeljene u hawthornskim istraživanjima u pogonima Western Electrica 20-ih godina ovog stoljeća promatra radnika (pa onda i radnika-migranta) sa stanovišta pozitivne, vrijednosno neutralne znanosti. Njega zanima *kako sistem* funkcionira, kako radnik funkcionira u sistemu. Životni i radni problemi radnika zanimljivi su kao pitanje samo utoliko ukoliko njihovo otklanjanje može unaprijediti *efikasnost* »industrijske organizacije«. Kako je organizacijska efikasnost općeprihvaćena vrijednost dominantnih grupa kojima istraživač pripada ili za koje direktno ili u krajnjoj instanciji radi, to se on prema njima ne mora prikrivati. (Znanstvena) savjest umirena je metodološkim principom vrijednosne neutralnosti koji od njega (kao znanstvenika) upravo zahtijeva *nemiješanje* u poredak stvari (čit. odnose ljudi) koje proučava. Njegovo sudjelovanje, ukoliko je apstraktno metodološki uvjetovano, formalno je i neosobno. Prema radniku klasični industrijski istraživač prikriven je mitom znanstvenog posla, a ovaj (radnik) nužno se pojavljuje kao objekt istraživanja.

Wallraff istražuje drukčije i pri tom skromno drži da jednostavno obavlja angažirani novinarski posao. Ne mislim potamnivati novinarski rad posebno ne onaj wallraffovske provenijencije kada tvrdim da je Wallraff obavio ozbiljan znanstveni rad samo oslobođen od njegova modernog tehokratskog folkloru i mistifikacije i da je napisao solidan znanstveni izvještaj, stilski prilagođen vlastitoj osobnosti i velikom iskustvu. Radi se naravno o kvalitativnoj analizi zasnovanoj na promatranju s učestvovanjem. Da bismo naglasili razliku između Wallraffova načina istraživanja i već klasične sociološke metode promatranja s učestvovanjem mogli bismo u nedostatku drugog izraza njegov način nazvati *učestvovanje s promatranjem* imajući u vidu intenzitet sudjelovanja u ulozi s kojom se prerušen istraživač (u potpunosti) identificira. Bez obzira kako autor knjige »Na samom dnu« naziva svoj *istraživački* rad teško bi se mogla osporiti znanstvenost i korisnost kao sociološke (socijalno-psihološke) metode. Problem se ovdje ne javlja u insuficijenciji metode nego u nedostatku istraživača koji bi je mogli i bili voljni primjenjivati.

Treba znati da i sama klasična metoda »Posmatranje s učestvovanjem jeste nesumnjivo najteži oblik sociološkog prikupljanja podataka. U većini slučajeva ono zahtjeva od istraživača da za izvesno vreme promeni uobičajeni način života i

uključiti se u drugačije društvene prilike. Već ovo može da zahteva znatne napore i lišavanja. Pored toga, prikupljanje podataka putem posmatranja s aktivnim oblikom učestvovanja je izuzetno naporno. (...) Posmatranje rada jedne grupe studenata, koji su se na radnoj akciji nalazili u ulozi učesnika-promatrača, pokazalo je da samo natprosečno fizički i psihički izdržljivi i predani ispitivači mogu trajnije izdržati napore intenzivnog posmatranja s učestvovanjem. Možda su upravo ove raznovrsne teškoće glavni razlog što se u svetu relativno mali broj istraživača odlučuje za ovaj način istraživanja, i pored njegovih nesumnjivih naučnih prednosti.«*

Wallraff ili netko drugi na njegovu mjestu ne bi vjerovatno, bez obzira na fizičke pripreme, izdržao radeći u radnim brigadama ilegalaca na najtežim i najprljavijim poslovima kod Tysena na gradilištima i drugdje, svjestan štetnosti po vlastito zdravlje (a imajući uvijek mogućnost izlaska iz igre), da se nije moralno, *vrijednosno* identificirao s ulogom Alija koju je preuzeo. Akademski pozitivno znanstveni interes teško da bi mogao pobuditi takvu motivaciju. (Wallraffovo samopožrtvovanje u razotkrivanju stvarnoga društvenog stanja može se usporediti s neizvjesnim i opasnim pokusima koje su nekadašnji liječnici-istraživači iskušavali na sebi.) Angažirani pristup istraživanja društva ostat će i dalje svakako predmet spora s predominantnim zastupnicima vrijednosno neutralne orijentacije u znanosti.

U nas se nedavno, i to upravo na području istraživanja migracija, Silva Mežnarić otvoreno izjasnila kao vrijednosno-usmjereni istraživač *na strani* imigranata (u Sloveniji). Da je Silva neko vrijeme provela radeći prerušena kao Fatima u gradskoj čistoći (noćna smjena) ili još bolje radeći »na crno« u nekom privatnom poduzeću (ne samo u Ljubljani, mogla je što se toga tiče ostati i u Zagrebu) ili čuvajući nečije panjkrte — uvjeren sam da ne bi trpjela znanstvenost i validnost njenih istraživanja jugoslavenskih unutrašnjih migracija Jug-Sjever. Naprotiv. *Sama* bi se pitala — što Slovenci rade nedjeljom?

Wallraff nije postao Ali da bi prikupio dodatne podatke o *broju i strukturi* ilegalnih radnika-migranata koji nedostaju u stalno rastućoj produkciji državnih, paradržavnih i znanstvenih statističkih istraživačkih pogona. On se nije zadovoljio promatranjem njihova *ponašanja*. Predmet njegova istraživanja stvarni je životni položaj ilegalnih radnika-migranata u suvremenom njemačkom društvu. Da bi teorijski (novinarski) mogao s punim moralnim uvjerenjem zastupati *njihovo* stanovište on ga prvo praktički, iskustveno iskušava. Njegovo stanovište nije, dakle, *objektivno* (znanstveno) nego osobno iskustveno stanovište ilegalnog radnika-migranta. Njemu se, međutim, ne može olako pripisati *subjektivizam* jer je Ali *tipičan slučaj*, neka vrsta iskustvenog *idealnog tipa*.

Ukratko Wallraffovo učestvovanje s *promatranjem* nije jednostavno komplementarno *podacima* prikupljenim standardnim metodama u službenim institucijama *Države*. Ono je više *kritika* dominantne pozitivno-znanstvene vrijednosno-neutralne metodologije koja pretpostavlja opisivanje funkcioniranja prije nego li njegovo pr(o)suđivanje. Ono je i kritika jednostranosti stanovišta kako zemlje »primka« tako i zemlje »slanja« u pristupu egzistencijalnim problemima migranata. Za zemlju imigracije ilegalni radnici-migranti ponajprije su problem (ne)zakonitosti, a za zemlju emigracije to je višak radne snage.

Treba još istaknuti da Wallraffovo prerušavanje ima višestruki i različiti smisao nego kod standardnog promatranja s učestvovanjem. Günter se prerušava u Alija ne zato da bi prevario Mehmeda i od njega izvukao informacije koje će onda znanstveno *obraditi* za naručioca i *publiku*, nego zato da iskusi kako stvarno

* V. Milić, Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1965, str. 354—5.

živi, kako proživljava, osjeća i misli Mehmed i drugovi. Günter postaje Ali da bi bio nevidljiv za »urođenika« Hansa, da bi Hansu i drugovima zatim javno rekao kako se *ponaša* prema Aliju. Istraživač je ovdje *medij* onih kojima su moderni masovni mediji najmanje dostupni, a prema kojima su ovi zauzvrat, blago rečeno, često nepravedni. On govori ono što bi Mehmed rekao, ali Mehmed to ne može jer nije Günter. Dovoljno je, pak, da Günter postane Ali (što u očima Hansa znači bedast), pa da mu Hans kaže što o njemu misli.

Na kraju ovog traktata o metodi ne bismo smjeli predvidjeti uspješni socijalno-psihološki eksperiment koji je Wallraff izveo testirajući *veličinu* beščutnosti prema zdravlju i životima (stranih) radnika (jednog) beskrupuloznog poslodavca demonstrirajući patološku fašistoidnu strukturu ličnosti koja je bila i ostala psihološka osnova nacizma.

Time je, nadam se, moj uvodničarski prilog o znanstveno-metodološkoj vrijednosti knjige koja je povod ovoga okruglog stola zaokružen.

Ne očekujem da će se daljnja rasprava ograničiti u metodološke okvire niti mi je namjera usmjeriti je tim smjerom. Dopustite mi stoga nekoliko kratkih sadržajnih napomena o kojima bismo mogli više raspraviti.

O knjizi »Na samom dnu« vrijedno je govoriti i neovisno o metodološkom okviru, na osnovi općeg značenja njezinih nalaza i o tome se i dosad na različitim tribinama širom svijeta najviše i govorilo. Što je dakle, knjiga »Na samom dnu« pokazala? Autor svakako nije otkrio ilegalni rad inozemnih radnika (u Njemačkoj). O tome se govori, piše i donose zakoni u zapadnoevropskim zemljama barem od vremena zatvaranja granica sredinom 70-ih godina. O tome postoje i (neprecizne) statistike. Znalo se ili se moglo pretpostavljati da su ilegalni radnici slabije plaćeni, da su više eksploatirani, ali se isto tako moglo pretpostavljati da im i nije tako loše kada *sami* dolaze i *žele* i tako raditi. Svakako im je *relativno* bolje nego u njihovim zemljama porijekla bez posla — također je *logičan* i savjesnourujuć zaključak.

Tu se, međutim, kriju poluistine, a prikriveno je i stvarno stanje života i rada tih radnika. Radi se o tome da za ljude *ganz unten* ne postoji *slobodan* izbor između relativno boljeg i gorega. Oni *negdje moraju* naći posao, i to je ono što ih tjera i drži da (pre)žive i rade u neljudskim uvjetima ilegalnog rada u neprijateljskoj sredini nabijenoj strastima mržnje i prezira, nadajući se da će jednog dana, možda, stvarno imati izbor.

Wallraff je autentičnošću svjedočanstva utvrdio njihov stvarni položaj *ganz unten*, koji uvelike pramašuje sve statistike, znanstvene rasprave, međunarodne deklaracije i političku suradnju zemalja »slanja« i »primitka« o ovom pitanju. Neovisno o autorovim namjerama, njegova je knjiga istinski izbor za stroža teorijska uopćavanja. Tako ona, po mom sudu, pokazuje da kapitalizam nikad nije prevladao metode prvobitne akumulacije kapitala, odnosno da im pribjegava uvijek kada u svoju mrežu segmentiranog tržišta rada uvuče nove neorganizirane i nezaštićene kontingente radne snage. Sredinom 80-ih godina dvadesetog stoljeća to su (ilegalni) radnici-migranti. (Ovu bi tezu trebalo razvijati dalje i vidjeti u kojoj je mjeri prvobitna akumulacija kapitala na periferiji sistema strukturalna potreba akumulacije kapitala uopće u Centru i cjelini Sistema.)

Ono što nije bilo predmet Wallraffove knjige a vezano je uz položaj ilegalnih radnika-migranata jesu uzroci njihova dolaska i vjerojatnog dolaska novih. Barem je nekoliko općih uzroka koji se u raspravi ne bi smjeli mimoći. To su, s jedne strane, produžena ekonomska kriza u većini tradicionalnih južnoevropskih zemalja »slanja«, demografska eksplozija u nerazvijenim zemljama sjeverne Afrike i dijelova Azije koje se sve više uključuju u transkontinentalne migracije. I s druge strane — strukturalna potreba razvijenih kapitalističkih ekonomija za jeftinom i mobilnom radnom snagom na poslovima koje više neće obavljati indogeni radnici.

I na kraju, kad bih imao prilike pitao bih autora knjige »Na samom dnu« je li problem (ilegalnih) radnika-migranata jednostavno rješiv time da dobiju legalno zaposlenje, kao što izlazi iz jednog mjesta u spomenutom intervjuu? Mijenja li sama činjenica legalnog radnog statusa odnos Hansa prema Aliju i poslodavca prema Aliju? Ne bi li se dosta onoga što se dogodilo Aliju kao ilegalnom radniku moglo dogoditi i da je Ali legalan radnik, ili nešto slično? Evo razloga za još jedno prerušavanje.

PETER KLINAR:

Mogli bismo diskutirati o nizu problema koji su vezani uz ovu knjigu. Po mom mišljenju, vrlo je dobro što smo počeli našu diskusiju s metodološkim problemima, na to možemo nastaviti diskusiju o sadržajnim problemima.

U vezi sa sadržajnim problemima, mogao bih ukratko, u tezama, sažeto kazati da je ova knjiga potvrdila to što smo u sociologiji o suvremenim migracijama uglavnom već znali.

U nastavku pokušao bih upozoriti na neke nove vidike što ih otvara Wallraffova knjiga i koji su značajni za produbljeno sociološko istraživanje migracijskih fenomena. I, na kraju, vjerojatno bismo mogli govoriti što knjiga znači za empirijska i teorijska istraživanja migracije u nas, u Jugoslaviji. Jugoslavija nije samo emigracijska zemlja (međunarodne migracije); Slovenija i Hrvatska što je bilo već spomenuto, istovremeno su i imigracijska područja (unutrašnje migracije).

Sociologija je istraživački utvrdila, a ova knjiga očito potvrdila, da kategorija ilegalnih sezonskih radnika predstavlja tipičan primjer subproleterskoga statusa s najgrubljim oblicima iskorištavanja.

Druga, također poznata činjenica koju možemo, po mom mišljenju, izvući iz knjige jest da postoji nevjerovatna socijalna nesigurnost ilegalnih imigrantskih radnika u ova krizna vremena. Socijalna nesigurnost jedna je od najznačajnijih karakteristika suvremenih ekonomskih imigranata — osobito ilegalnih.

Wallraffov pokus očito manifestira prisutnost etničke statifikacije i etničke nejednakosti u imigrantskim društvima, gdje između stranaca i domaćih, pa i između pojedinih etničkih imigrantskih grupacija dominiraju, rekao bih, sasvim razvijeni disjunktivni odnosi, s otvorenim procesima diskriminacije i segregacije. Svi ti procesi dobro su dokumentirani, kao i različiti konflikti, pojave ksenofobije, negativne predrasude i stereotipi o imigrantima.

Mislim da knjiga govori i o vrlo razvijenim procesima socijalne dezorganizacije i anomalije i patologije u odnosima u koje su imigranti ubačeni. To je klasična tema u istraživanjima migracija uopće, koja je aktualna i u suvremenim migracijama. Anomija, čini se, predstavlja polaznu točku za istraživanje socijalne dezorganizacije svih kategorija suvremenih imigranata, osobito ilegalnih. Mislim da je Wallraff ilustrirao hipotezu da u suvremeno doba ovi disjunktivni odnosi imigranata dobivaju otprilike forme slične onima koje su bile poznate u razdoblju klasičnih migracija, i da na ovom području nema nekih velikih promjena. Ovi procesi možda su još dublji i prikriveniji nego što su bili prije, ali po sadržaju, barem ja, ne nalazim nekih velikih razlika. Mislim da ilustracije u knjizi potvrđuju da se disjunktivni odnosi imigranata sada u krizi vraćaju natrag na odnose značajne za klasične migracije.

I još jedna stvar koja mi se čini sociološki relevantnom i koju smo dosad samo djelimično poznavali i za koju još nije bilo dovoljno argumenata: da se imigrantske zemlje brinu kako se ne bi formirale kohezivnije grupe imigranata, pa različite kategorije imigranata održavaju na razini socijalnih agregata, spriječavajući da se ti socijalni agregati imigranata formiraju u kohezivnije, organizirane socijalne grupe. Mislim da je ta situacija dosta značajna, jer se njome mo-

že protumačiti apsurd da svi ovi radnici imigranti i sada nemaju nikakve mogućnosti da se politički organiziraju, što je, kako znamo, stara karakteristična formula feudalnog društvenog sistema.

U ovoj knjizi Wallraff piše kako se radne grupe imigranata neposredno mijenjaju. Mislim da je to učinjeno namjerno, da je to dio politike imigrantskih društava, čin njihova razmišljanja: sve te imigrantske radnike, osobito ilegalne, zadržati na razini socijalnih agregata i ne dopustiti im da se pretvore u socijalne grupe. Zbog toga zabrana političkog organiziranja! Tako imigranti ne dobivaju nikakve zaštite, ili je ona vrlo mala (sindikati) protiv organiziranog monopolnog kapitala. Sve ovo govori da se tenzije koncentriraju i da postoji na strani imigranata niz latentnih konflikata, ali da ne postoji mogućnost da se ti latentni konflikti pretvore u manifestne konfliktne, i tako problemi počnu rješavati. Zato nisu odgovorne samo imigrantske zemlje i imigranti sami, nego, po mom mišljenju, i emigrantske zemlje koje se boje da bi došlo do transformacije latentnih u manifestne konfliktne. Zbog štrajkova imigrantskih radnika postoji veća mogućnost da se aktivira prinudna reemigracijska politika imigrantskih zemalja, i emigrantske se zemlje boje, zbog velike besposlice, da će dobiti natrag svoju emigrantsku radnu snagu.

I konačno, nešto o povezivanju najkonzervativnijih reakcionarnih krugova iz Turske s konzervativnim krugovima u imigrantskim zemljama. O tom problemu danas smo već čuli. Po mom mišljenju zbog povezivanja konzervativnih krugova emigrantskih i imigrantskih društava nije slučajno da je politička organiziranost imigranata zabranjena i da se inzistira na zadržavanju imigranata na agregatskim nivoima.

Pokušat ću poslije u diskusiji iz ove knjige izvući i ono što mi se čini značajno novo za naša znanja o suvremenim migracijama. Ono što sam dosad rekao čini mi se da je više-manje poznato iz socioloških istraživanja suvremenih migracija i da je Wallraff na publicistički način argumentirao istraživačke hipoteze i na specifičan način dopunio empirijsku građu.

SILVA MEŽNARIĆ:

Mislim da je najprije red da se prema toj knjizi opredijelim kao istraživač-sociolog. Mogu je i pročitati samo kao sociolog, sociolog do određenog nivoa, do nivoa, rekla bih, vladajućeg sociološkog evropskog diskursa. Unutar tog diskursa, ta je knjiga fascinantna; pokušat ću pokazati zašto.

Nije fascinantna po tome što bi se Wallraff opredijelio za takav način pisanja, što ga je svjesno izabrao, nego je fascinantna po tome što je on obavio relativno čestan reporterski, novinarski posao, posao *high journalism*, koji se tako i definira. On nije imao pretenzija da ulazi u neke druge diskurse, ostaje isključivo unutar izabranoga, ali baš zbog toga može se višeznačno promatrati, jer otvara mnoge slojeve interpretacije, gotovo kao Umberto Eco. Tako bih samo ukratko pokušala reći da je to čime sam bila fascinirana, naime, kako se ta knjiga u tome suvremenom diskursu fascinantno može protumačiti.

Usput još jedna primjedba. Žao mi je što nismo pozvali jednoga našeg novinara da kaže što ta knjiga znači. Možda bi bilo dobro čuti što misli netko od onih koji se približno bave takvim poslom u našim novinama, netko iz naših tiražnih tjednika, čuti što ta knjiga znači u njihovu diskursu, u njihovu gledanju tih problema u našem društvu. To bi, dakako, bilo vrlo teško uspoređivati, jer kao što je genijalno Klínar rekao sad u vlaku: kad bi se u nas reporter prurušio, učinio bi krivično djelo. Izgubio bi identitet, i ovaj sistem ne bi znao s kim ima posla.

PETER KLINAR:

Ali bio sam precizan. Kazao sam ne svuda, možda u nekim područjima.

SILVA MEŽNARIĆ:

Većina nas ovdje koji smo radili sličan posao (naravno bez prerušavanja) susretali smo se s fenomenima kojima se Wallraff kao novinar posvetio tek marginalno. Sjetite se svih naših »ekspedicija«, recimo u tvornicama »Mercedes« i »Audi«. Nikad to neću zaboraviti. Mi smo boravili u tvornicama, u njihovim nastambama, u barakama, provodili smo ekstenzivne ankete, naravno s visokokodiranim pitanjima i odgovorima, i što je od toga ostalo? Što je danas ostalo kao najzanimljivije?

Prvo — bili smo tada dovoljno mudri, sasvim intuitivno, da smo sačuvali ekstenzivne izvještaje naših anketara u posebnoj publikaciji što je danas neprocjenljivo vrijedan materijal iz 1973. i 1974. i

drugo — sačuvali smo tzv. otvorene odgovore jer ljudi jednostavno nisu htjeli da ih ograničujemo pitanjima, oni su jedva čekali da govore, govorili su svašta, i to smo na sreću snimali i pretipkali.

Danas se, nakon 12 godina, pokazuje da je to materijal koji tek postaje metodološki relevantan. I u tome svjetlu ja sam doživjela jednu od fascinacija Wallraffove knjige.

Kad sam je dočitala, fascinirana isto kao što su se istraživači nekad u drukčijoj tradiciji fascinirali svojim nalazima, zapitah se, zašto mi nemamo svoga Wallraffa? Zašto se nije našao neki naš Wallraff koji bi pisao o jugoslavenskim radnicima? Zašto se nitko, kao što reče Milan Mesić u završetku svoga osvrtu, nije našao ponukanim da se pruruši u jugoslavenskog radnika? Može se relativno jednostavno odgovoriti na to pitanje ... Molim, sad odgovaramo kao istraživači koji su informirani drukčije od političkih struktura koje se bave folklorom emigracije (to je već službeni termin). Znamo da bi ti naši birokrati koji se time bave odgovorili: naši su radnici zaštićeni; oni imaju manje-više sve uređeno, ilegalan je rad minimalan, a posljednjih ga godina gotovo i nema, mi imamo konvencije *et cetera*, *et cetera*. A dobro znamo da su Turci u tom pogledu ispred nas.

Drugo, za jugoslavenskog radnika postoji jedan vrlo jednostavan razlog koji je danas gotovo vladajući na tom tržištu rada, a to je da jugoslavenski radnik nije rasno označen. On se ne može prepoznati na ulici prema simplificiranim i jednostavnim znakovima. Osim eventualno pokoji naš Bosanac, koga je jednostavno prepoznati i u Sloveniji: na ulici, po razgovoru. Ali, jugoslavenski radnik u Njemačkoj, Švicarskoj, Francuskoj i čak Švedskoj (i to je taj novi trend u Evropi, ta rasna raspuklina prema Africi i prema Bliskom Istoku) jugoslavenski je radnik bijel, i već je time disponiran da se brzo integrira. Na njemu se ne može toliko ni zamijetiti da je segregiran, pokazati da je segregiran. Prema tome, on tu subkulturu ne čuva, tako da je to znakovlje koje bi on eventualno sa sobom nosio teško prepoznati.

Prijeđimo sada na Wallraffa. Kako je Wallraff započeo svoje prerušavanje. Ikonografija Turčina veoma je jednostavna, i on ju je to jednostavno preslikao iz *common sense*, iz zdravog razuma, testirajući to zdravorazumski izabrano znakovlje — ikonografiju Turčina, na najdrastičniji način. Sjetite se njegova najuspješnijeg testa: Ide na prijem na kojem govori Kohl i testira agenta koji čuva Kohla. Agent ga ne prepoznaje, a on flešira s nekakvom lampom kao da pomaže televizijskoj ekipi. Naprosto genijalno. On to, dakako, nije inscenirao zbog toga što bi možda bio svjestan da radi ikonografiju, da testira granicu propusnosti sistema koji čuva svoje vrhovne žreće, ali mu je uspjelo. Tako i zaključuje na poglavlje. To znači da je ta ikonografija toliko prepoznatljiva, toliko općeprihvaćena, to-

liko bezopasna da je može primijeniti bilo kad. Zato se njemu bilo relativno lako utopiti u Alija.

Sad ću pokušati izložiti u čemu me ta knjiga fascinira kao nešto posve novo, neiskušano — kao inovacija, novina.

U suvremenoj evropskoj sociologiji, zahvaljujući velikim dijelom sociologiji migracija, dolazi, kao što znate, do znatnih pomaka prema nekim većim sintezama. Spomenut ću Habermasa i englesku sociologiju koja više nema problema s vrijednosnim neutralnostima kao što je Milan jasno predočio. Zbog čega? Zbog toga, što tom tipu sociologije, već prema tome kako je opredjeljen predmet istraživanja, nije više važna tzv. racionalistička metodologija koja teži univerzalizaciji svojih pronađenih zakonitosti, zakonitosti koje su pronađene na modelima kauzaliteta ili vektorskim modelima, i koja se više ne služi, odnosno koja se služi točno zna kada, vrijednosnom neutralnošću, koja je mnogo toga pokrivala u historiji sociologije, već se služi podacima, statistikom, parametarskom ili neparametarskom, testiranjima i modelima u točno određenim i vrlo ograničenim slučajevima.

Zahvaljujući, naime, nevjerojatnoj spoznaji da je jezik kuća bitka, odnosno da jezik posreduje u svakodnevnoj komunikaciji, u svakodnevnom životu, u spoznaji koja je temeljena na najboljim evropskim, isključivo evropskim tradicijama frankfurtske škole i marksista, zahvaljujući tome evropska je sociologija ipak učinila pomak prema tzv. analizi diskursa svakodnevnog života. A to uključuje svašta. Uključuje čak i metodološki *procédé* koji je upotrijebio Wallraff, a to je da se izvan kanona mogućnosti univerzalizacije i određivanja kauzaliteta može čak i individualni slučaj, individualni primjer, individualno opredjeljivanje spram institucionalizacije u društvu izvući kao pouka za strukturu u kojoj živimo, odnosno za spoznaje u njoj. Tu inovaciju zahvaljujemo, na neki način habermasijanskoj sintezi komunikacije i akcije.

U čitanju Wallraffa vidim, opredjeljujući ga tako (recimo) metodološki, vidim jednu novinu, inovaciju za sociologiju koja bi se mogla koncizno definirati, utvrditi kao »međa«. Wallraff dotiče problem međe, definira međe, izmišlja međe između, takoreći, različitih zajedništava. Taj problem međe relevantan je za mene u toj knjizi ne samo zbog izmišljanja međa, koje on fantastično demonstrira u toj knjizi, u tzv. imigracijskim društvima koja su sad najednom prisiljena da se svojom integracijskom politikom opredijele drukčije, nego zbog toga što je taj problem »međe«, onako kako ga on postavlja, veoma relevantan za društvo u kojem živimo. Evropsko društvo, društvo koje neprestano izmišlja i gradi međe između različitih nacionaliteta na svim mogućim razinama.

Htjela bih još samo razjasniti zašto sam se opredjelila za taj termin, termin »međa« i kako se inače on shvaća u sociologiji. »Međa« je moj prijevod za *boundary* ili *frontier*, za razliku od *border*, od *granice*. Mnogi autori danas stoje na toj terminološkoj razlici, na razlici između granice, koja se politički utvrđuje, konsenzualizira, opredjeljuje, i *frontier* (znate iz Divljeg zapada), ili *boundary* — međe kod koje se naglašava uzajamnost konsenzualiziranja u interakciji, u prevladavanju različitosti ili njihovu naglašavanje.

Prema tome, ja ću ovdje među opredijeliti onako kako je opredjeljuju, recimo, teoretičari stratifikacije ili etniciteta, kao strukturalnu raspuklinu u nekom zajedništvu, koja objašnjava ili može uspješno opisati politički krajolik određenog društva. Čini mi se da je Wallraff dirnuo upravo u jednu takvu političku dispoziciju jednog društva, u njegov latentni nacizam, u rasizam, u stvaranju međa između zajedništva temeljenih na vrlo definiranim dimenzijama. Koje su to dimenzije? Odatle i izbija moja fascinacija tom knjigom. Wallraff je u knjizi, svjesno ili ne, dotaknuo tri tipične stare evropske ukorijenjene dimenzije stvaranja međa između različitih zajedništava koje su često krvavo završavale.

To je dimenzija odnosa kapital — rad; Bog — vjernik i smrt — objekt smrti. Wallraff gotovo ništa drugo ne radi nego varira svakodnevlje u napetostima između tih polova na tim dimenzijama. Kako? Tako što je uzeo jedan od polova; recimo rad, vjernik i objekt smrti, univerzalizirao ih tako da ih je dotaknuo tamo gdje se najviše očituje njihova marginalnost. Marginalni rad, marginalni vjernik i krajnji ultimativni slučaj — biti objekt procesa usmrćivanja, i to svjesno.

Znakovlje kojim se on tu služi jest znakovlje posredovanja između tih napetosti. Osim u jednom slučaju. Tipičan posrednik između rada i kapitala u društvu o kojem govorimo jest sindikat. Sindikata u toj knjizi nema, to ste valjda primijetili. Zašto ga nema? Zato što se radi o univerzalnoj marginalnosti. Tu sindikat očito nikad nije gurnuo svoje prste. Iz tog društva posrednici koji se javljaju u toj napetosti na dimenziji rad — kapital samo su otpadnici, imigranti, Poljaci, recimo, ilegalni imigranti i po koji hipi, ili neki »zeleni«, ili tako nešto. Dakle, oni koji sami po sebi utjelovljuju određenu marginalnost, i to ne latentnu nego manifestnu.

Kao posrednik u napetosti između Boga i crkve javlja se, dakako, svećenik. Mislim da ćete se složiti sa mnom da je teško naći bolju literaturu, bolji scenarij od tih dijaloga sa svećenikom. Po mome, to su najbolji dijelovi knjige. (Ne znam otkud mu to znanje, ali mislim da je u intervjuu negdje naveo kako mu je mati religiozna, negdje je svakako to usisao, sve te nijanse...). To mi ne možemo napraviti, taj dijalog Jugoslaven teško može napisati, nema tu distancu jer to ne poznaje. Ali, te nijanse koje on uključuje u taj dijalog, u tu napetost, očito su najdomišljenije, nema ni govora o nekoj vrijednosnoj neutralnosti, jer je ironija naprosto fantastična i na nekoliko nivoa.

Treća dimenzija u kojoj je posrednik trgovac smrti, trgovac usmrćivanja jedina je dimenzija marginalnosti u tom društvu gdje se Ali prvi put stvarno pojavljuje kao stranka — ravnopravno. On je tu subjekt, i to gotovo ne samo radni nego trgovački subjekt. On je subjekt u jednoj transakciji. Sve do trenutka dok on ulazi kao Adlerov šofer u jednu drugu sferu, kad izlazi iz marginalnosti koja je pronansirano takva, sve do tog trenutka, on je jedino subjekt transakcije i definiran tako: kao subjekt jedne određene transakcije u procesu usmrćivanja, u procesu kupovanja lijesa, do te mjere da mu se čak savjetuje da ne ide ispod nivoa koji mu je primjeren, tj. da mu netko ne prenosi pepeo u najlon vrećici, jer to kao nije dozvoljeno.

To su, dakle, te tri sheme koje Wallraff varira i koje su, po mojem mišljenju, veoma značajne, instruktivne za sociologiju, posebno za sociologa migracija. Knjiga otvara potpuno nove pristupe. Pokušala sam se igrati čak operacionalizacije istraživanja. I ne samo zbog metoda kojima se Wallraff služi, to smo već manje-više svi radili, ne prerusavanjem ali na drugi način. Wallraff nas vraća na neke korijene koje smo možda zaboravili i koje smo prepustili samo radikalnim, pa katkad i nedomišljenim promišljanjima u sociologiji migracija. Vraća nas upravo na te osnovne napetosti, na te osnovne dimenzije, koje nisu značajne samo za marginalnog radnika, ilegalnog radnika, nego za radnika uopće u današnjoj situaciji u Evropi. Govorim samo o Evropi, jer je, utoliko, mislim, moguća univerzalizacija te knjige.

Vraćam se opet crkvi; najplodnije je gotovo skretanje naše pažnje upravo na to područje. Naime, zašto je značajna crkva u toj knjizi i velika pouka za nas? Zbog načina izmišljanja, izgrađivanja, konstruiranja međa koje su suptilne i nevidljive na prvi pogled i kojima se danas operira u toj famoznoj politici integracija, osobito pluralističkih integracija u tako visokotolerantnim društvima kao što je Švedska, ili kao što je Njemačka. Wallraff je pokazao svu bijedu — ne treba da se zavaravamo — našeg pristajanja na integracionističku politiku u tim državama. Zašto pristajanja?

PETER KLINAR:

Političkog pristajanja.

SILVA MEŽNARIĆ:

Pa, da, političkog pristajanja. Mi, možemo, naime, govoriti o tome kako mi imamo to uređeno (Jugoslavija se katkad stavlja za primjer) itd., da smo izgubili ovo ili ono, da ćemo se posvetiti »drugoj generaciji« ...

Nismo nikad dovoljno duboko razmišljali, a vjerojatno nismo imali ni instrumentarija da bismo otkrili ili naglasili sljedeće:

— da je integracionalistička politika zakonita kći stare evropske tradicije tzv. univerzalnih shema uređivanja političkog društva (o njima ću malo poslije), s jedne strane, shema koje su se uvijek očitovale na dva isključiva pola. Jedan je taj *easy cosmopolitanism* koji možete lako susresti kod intelektualaca, recimo u Njemačkoj ... Sve se tolerira. Zašto? Zato što je distanca tako velika da nema mogućnosti kontakta. S druge je strane taj folklor pluralizma na koji smo mi pali politički. Mi smo tom folkloru pluralizma koji se tu i tamo pokaže, pa se katkad koji »zeleni«, ili SPD, pa DGB, itd. istrči, mi smo tom folkloru pluralizama parirali. Čime? Našim vlastitim folklorom. I to *doslovce* folklorom. U sredini je ostala velika praznina, i ta se velika praznina zove naš dug prema »drugoj« i »trećoj« generaciji, jer je sve drugo i tako već otišlo mimo nas.

Crkva, o tome ja ne znam ništa, nisam se nikad dosad posvećivala toj temi u našim migracijama, crkva je paradigma u Wallraffovoj knjizi univerzalističkog pristupanja izgrađivanju zajedništva utemeljena na svojim paradigmatama koje su utemeljile univerzalizaciju u Evropi, političku univerzalizaciju sve do prosvjetiteljstva, sve do *Aufklärunga* i poslije njega. To znači utemeljenje na *De officio hominis et civis*, kao temelju civilnog društva, na Augustinu, na Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina u francuskoj revoluciji i na Deklaraciji *of independence* u američkoj revoluciji. To su bile zakonite kćeri univerzalističke paradigme crkve, i te su zakonite kćeri vodile igre u političkoj zajednici i u crkvenoj zajednici, uniformno je definirale.

Ta su pravila igre kod Wallraffa na jednom polu, u razgovoru s posrednikom, sa svećenikom, potpuno jasna. Do u detalje. Sve su uloge s crkvom kao univerzalističkom evropskom paradigmatom dane u toj komunikaciji — od nedotupavog svećenika koji granicu definira prema margini tako da zatvara prozorčić, zatvara vrata, zalupi vrata na crkvi do inkvizitora koji inzistira — na čemu? Na ideološkoj pripadnosti, na interiorizaciji pravila i na dugačkom periodu iskušavanja, kandidatskog staža, u kojem će kandidat Ali pokazati da sve više i više suptilno interiorizira pravila igre te univerzalističke paradigme. Mislim da je u tim iscizeliranim ulogama, u tom scenariju napetosti između Alija i crkve, preko posredovanja svećeničkog diskursa, bilo dano gotovo sve što se može reći o politici integracije u Njemačkoj; svejedno je što je to dano preko crkvenog diskursa.

Da vas još samo podsjetim na neke izuzetne detalje koje je Wallraff gotovo scenaristički naslikao u toj igri crkvom. Primjerice: svećenik koji je potpuno zatvoren prema inovaciji u toj napetosti prema tim silnim radnicima osigurava svoju kuću tako da na nju postavi kamionske retrovizore. Kakav detalj! Treba zaista biti talentiran da to izmisliš. Ili, prizor kako Ali, koji varira tu pulsirajuću granicu tako da pomalo ulazi u diskurs raznih svećenika; jednome od njih predlaže da ga krsti tako da odledi krstionicu antifrizom. To je, vidite, suptilno znakovlje koje je prikazao veoma talentirano, koje svakako nije dio *common sense* o svim Alima, ali je dio šoferskog *common sense*. To je već profesionalni štos.

Još bih samo spomenula dimenziju rada. O Adleru i kapitalistima ne treba ovdje gubiti riječi. Očito je to malo pristrano, jer radi se ipak o subkontrakteru, koji vjerojatno ima svoj vlastiti svijet. Radi se o interakciji ilegalnog radnika i zakupnika, tako da je teško reći koliko se to može univerzalizirati (ali se za te slučajeve može univerzalizirati). Ono što govori Adler, imam snimljeno, čula sam to od kamiondžija koji prevoze radnike.

Ovdje sam iz svoje knjige* izvadila, ali ih neću sada čitati jer bi bilo predugo, tipične dijaloge koje, kad ne bismo znali da govori Bosanac u Sloveniji, mislili biste da se radi o Aliju. O rukavicama, o kacigama, o zaštiti na radu (a radi se o Jesenicama a ne o Thyssenu). To znači univerzalizaciju. Ne radi se o marginalnom radniku, ne radi se o ilegalnom radniku — radi se o *našem* radniku u Jesenicama, radi se o tome kako pulsira »granica« u Sloveniji, kako on doživljuje jezik, kako se igraju njegova djeca, radi se o njegovoj obitelji. Gotovo da je razgovor isti. Naravno, i slovenski je u njihovim intervjuima isto tako čudan kao i Alijin njemački.

Htjela bih samo još svratiti pažnju na nešto što je Milan rekao: trebalo bi se pruerušiti u ilegalnog radnika. S dimenzije rada mislim da je to jasno: ne samo što nema sindikata kao posrednika, tako da ne znamo što bi bio diskurs sindikata, ali bi vjerojatno bio veoma osiromašen, nego je zapanjujuće ono kako Adler na sastanku uvlači radnike u participativnu shemu, rječnik kojim on nagovara na suradnju. Adler, koji im inače ne da ni disati te umiru od plinova, kako na sastanku počinje govoriti o »mi«, i o tome kako »mi« ne smijemo dopustiti da »naš« brod potone ... Tipičan slučaj kada diskurs takve manipulacije počinje upotrebljavati najkičerskiji tipičan srednjeevropski njemački rekvizitorij identifikacija.

Mislim da sam dosta rekla.

ŽIVAN TANIĆ:

Ovu sam knjigu doživio kao jedan sociološki esej koji na literarno specifičan način objašnjava društveni, pravni i ljudski položaj marginalizovanog proletarijata. To se u ovom slučaju dešava u Nemačkoj, mada to nije specifikum Nemačke već svih zemalja gde radi strani proletarijat. Piščeva metoda i način kako dolazi do činjenica veoma su interesantni i retki te je zahvaljujući toj svojoj metodi Wallraff dao jedan veoma značajan i nezamenljiv prilog dosadašnjim istraživanjima migracionog fenomena i uopšte ljudske sudbine stranih migranata. Drugim rečima, on je upotpunio ono što sociološka ili neka druga istraživanja nisu dosad mogla da daju. Wallraff je dao jednu kvalitativnu atribuciju čitavom življenju migranata, njihovom radu i integraciji insistirajući na kvalifikaciji njihovog ljudskog položaja, i to ne samo u bolesti rada i komunikacija, nego i njihovog mesta u kulturnom sistemu koji je potpuno drukčiji od onoga u njihovoj natalnoj sredini. I nije slučajno što je Wallraff uzeo kao primer turskog radnika, jer taj turski radnik predstavlja izvesan medijalni spoj između različitih migrantskih etničkih skupina u zapadnim zemljama. Uzimajući turskog radnika za glavnog junaka svoje priče, autor je time izbegao ekstremno nepovoljni položaj, na primer afričkih radnika, koji je znatno gori nego što je položaj turskih radnika.

U intervjuu Wallraff naglašava, koliko se sećam, da je želeo da položaj marginalizovanog proletarijata eksplicira iznutra, ne sa strane i sa distance, nego da ga objasni i kritikuje sa stanovišta samog proletarijata. I zbog toga on na više

* Radi se o knjizi: »Bosanci — A kuda Slovenci idu nedeljom«, (Beograd, Filip Višnjić, 1986) — recenzija knjige nalazi se u ovom broju našeg časopisa (op. redakcije).

mesta pominje Marxa, a posebno njegovu tvrdnju da će kapitalista sve grublje eksploatirati radnu snagu ukoliko će time postići da stopa njegovog profita bude sve veća. To se stvarno pokazalo na ovim primerima. Jer tema koju Wallraff obrađuje nije empirijski ni nova ni nešto što se javlja samo u jednoj zemlji ili na užim prostorima. To, kako ga on i naziva, industrijsko ropstvo ili robovski industrijski rad, utemeljuje se već u 19. stoleću. Tada, a i posle, uvek se javljaju nezaštićeni delovi proletarijata koji su služili za ovakve oblike eksploatacije. U takvoj eksploataciji ne iskorišćava se radna snaga kao kategorija tržišta rada već se ljudi pretvaraju u robu, kupuje se i plaća njihova biološka i životna supstanca. Prodaje se i kupuje čitav čovek, njegova genetička, biološka, fiziološka i druga egzistencijalna svojstva.

Kroz svoju literalnu ekspoziciju autor rasvetljava položaj najekstremnijega i najčistijeg oblika radne snage koja je oslobođena svih socijalnih i antropoloških atribucija. Kupac radne snage prisvaja pravo da je može bezobzirno upotrebiti. Njemu je bitan kvantum rada a što će biti sa čovekom, njegovim zdravljem, dostojanstvom pa i životom — to njega uopšte ne interesuje.

Pojava ovakve vrste robovskog rada nije tipična samo pri prodaji ljudi, već se slični oblici robovskog rada utemeljuju i pri tzv. paternalističkom zapošljavanju koje je vrlo često u zapadnoj privredi. To je, također, ilegalni oblik zapošljavanja koji je oživeo i produžio trajanje sitne kapitalističke ekonomike, pogotovu u oblasti ugostiteljstva, turizma, reparaturnog zanatstva i drugih usluga.

Kategoriju ilegalnih radnika isključivo čine stranci. I to nije mala masa, i ona kako u kojoj zemlji čini u proseku oko 10 procenata od ukupnog broja stranih radnika. Za vreme minhenske olimpijade njihov je broj bio i mnogo veći. Taj rad na crno, ili ilegalni rad, bio je veoma raširen u Zapadnoj Nemačkoj i Francuskoj. I Wallraff samo aktuelizira jednu posve staru temu. Sećam se da je sedamdesetih godina bilo više napisa u francuskim listovima, nedeljnicima i časopisima koji su iznosili kako radnike iz Centralne Afrike, Alžira, Maroka, itd. prebacuju preko granice u hladnjačama, blindiranim vagonima ili u komorama brodova i uz veliku zaradu preprodaju firmama koje obavljaju prljave i opasne poslove. Davno je bilo poznato da su ti ljudi, bez pasoša i identifikacije, radili po kamenolomima, vojnim poligonima i na podzemnim kopovima gde su ginuli ili su masovno osakaćivani. Međutim, javnost o tome dugo nije bila obaveštavana. Formirana je velika masa obespravljenih ljudi i lica bez identifikacije (oduzete lične isprave, nigde nisu evidentirani i sl.).

Ilegalni je rad, također, veoma raširen u tekstilnoj i prehrambenoj industriji i u kućnoj radinosti. Njihovi uslovi života i rada bitno se ne razlikuju od onih koje Wallraff iznosi za turske radnike. On na jednom mestu pominje i grupu Jugoslovena koja je radila na ovim opasnim poslovima. Ilegalni, jugoslovenski radnici, takođe su veoma raširen oblik najamne radne snage: ima ih dosta i na poslovima koje je Wallraff namenio turskim radnicima. Davno je, međutim, bilo poznato da naši sunarodnici, zaposleni u različitim pogonima prehrambene industrije, na baltičkim obalama, rade pod veoma teškim i nezdravim uslovima i da je među njima vrlo velik broj onih koji su u položaju ilegalnog rada. U pariskoj tekstilnoj i konfekcijskoj industriji takođe je veoma mnogo jugoslovenskih ilegalaca, koji su bez slobode kretanja i osnovnih ljudskih prava.

Ovim svojim neorealističkim kazivanjem Wallraff vrši demistifikaciju tzv. karijativnog i humaniziranog kapitalizma.

Predstava o takvom kapitalizmu često je prisutna i u radovima naših istraživača i publicista. Nažalost, naša istraživanja bila su manje kritična i manje otvorena prema grubim istinama života nego što su to istraživanja mnogih naših kolega u zapadnim zemljama.

Migracije su u Evropu unele rasno, kulturno, folklorno, jezičko, konfesionalno, običajno i mnogo drugo šarenilo, kojeg Evropa nikad dosad nije doživela. Čulno i emocionalno doživljavanje stranca u svom susedstvu, na radnom mestu, trgovini, na ulici i javnom mestu — sve je to domorocu postalo neobično, a zatim i odbojno. Ideologija rasizma dobija sada novo tlo i rasistički ispadi sve su češći. Urbana i radna segregacija i viševrsna diskriminacija migranata najbliži su oblici rasizma, koji vrlo lako i brzo prerastaju u militantne obračune sa strancima. Socijalna klima i medijsko delovanje oformili su krilaticu da je »stranac potreban ali ne i poželjan« a potreban je samo dok je koristan. Evropa se privikla da živi sa strancima, ali samo kao sa neravnopravnom i segregiranom populacijom.

Kulturni i ideološki evrocentrizam prisutan je u individualnoj svesti, a evrocentrička svest održava se i regenerira jedino preko iskrivljenih anahronih i instrumentaliziranih predstava, predrasuda i stereotipija o pripadnicima drugih, posebno vanevropskih kultura. Wallraff je za svog junaka uzeo Alija, koji već kao izdanak anadolske kulture mora istovremeno da bude i biće nižih genetskih, mentalnih i moralnih svojstava. Poslodavac Alija ne poima kao fabričkog radnika nego kao biološku supstancu te mu i određuje »nadnicu za život«, za deo života.

Baš zato što je Turčin, Ali je u nemačkom sklopu svuda biće niže vrste, i to ne zato što radi teške poslove, nego što pripada nižoj kulturi, jer iz te kulture on nije sposoban da svet percipira onako potpuno i tačno kao što to čini nemački ili francuski radnik. Čudnovato je što se i danas održava takva predstava o Turcima jer su Turci dugo bili ispred austrijskih i nemačkih granica, a njihova kultura bila je u intenzivnom historijskom kontaktu sa evropskom kulturom.

Ustvari, baš u tome sudaru kulture i civilizacije, koje autor na više mesta pokušava da objasni, vrši se i stalna segregacija ljudi. Nemač, pa i nemački radnik, iako ne poznaje tursku kulturu i predrasude njenih pripadnika, spontano se distancira od Alija, mada nije rasista, jer je Ali kužan, neravnopravan i njemu nije mesto među Nemcima. On je biće manje vredno.

U intervjuu, koji je dodatak ovoj knjizi, Wallraff priznaje da je sa svojom pričom o Aliju želeo da izazove krizu moralne savesti kod nemačkog življa, a pre svega kod poslodavaca i običnih ljudi, i to baš na primeru njihovog odnosa prema strancima. Međutim, može li ova knjiga da promeni stanje? Sigurno ne može, ali će ipak pobuditi individualnu savest, razumevanje za strance i uspostavljanje bolje komunikacije sa njima. Stanje diskriminacije i podvajanja ostaje i dalje onakvo kakvo jeste jer baš takvo najbolje odgovara zapadnoevropskome krupnom, pa i sitnom kapitalu. Izuzev moralnog apela od ove knjige više se ne može očekivati.

SILVA MEŽNARIĆ:

Ne slažem se da ta knjiga ne može popraviti ili pridonijeti popravljanju stanja. Pitanje je kako definiramo, popravljanje tog stanja.

Promatrači danas kažu da tri zastrašujuće metafore lutaju, kruže Evropom. Jedna je — ekologija, druga — naoružanje, treća — rasizam i nacionalizam.

Razlika između njih jest u tome što su prve dvije izvan naših moći, treća je naša opcija. I u tome ova knjiga ima važnu ulogu jer je tačno opisala jednu marginalnu situaciju u društvu na veoma drastičan način, i ona na taj drastičan način privodi svijesti onoga koji zna da je čita. A mnogi je žele pročitati.

Gledaj Živane, ne možemo vjerovatno reći, ona će promijeniti stanje, jer nijedna knjiga, osim možda »Kapitala« i Biblije, nije mijenjala stanje, i one samo naknadno. Ali, ta knjiga može pridonijeti nečemu što je danas postalo načinom agitpropa, a to je mijenjanje svijesti.

ŽIVAN TANIĆ:

Ta knjiga će verovatno da promeni, bar kod nekih slojeva, svest i odnos prema strancima, umanjiti rasizam i ksenofobiju. Međutim, dokle god kategorija strane radne snage bude za kapitalizam veoma rentabilna, biće i ksenofobije i rasizma, jer tek uz prisustvo ovih pojava moguće je da hipereksploatacija stranaca bude stvarnost.

SILVA MEŽNARIĆ:

Ništa vam ne garantira da ista situacija ne bi postojala ... Ne slažem se s mišljenjem da se isključivo radi o kategoriji strane radne snage u Evropi, ilegalne radne snage u Evropi, kao području na kojem, kad se bude jednom sve sredilo, ovih konflikata koje opisuje Wallraff vjerojatno neće biti. Na tom sam temeljila i svoje izlaganje.

U Evropi postoji jedna bitna strukturalna raspuklina koja uključuje sve i svašta. Ovo je samo jedan od dijelova tog konflikta. I, ništa nam ne daje za pravo da zaključujemo da se to ne bi dogodilo, da isti konflikti ne bi postojali kad bi, recimo, Pakistan (koji je danas glavni eksporter), ili Afganistan ili države Sjeverne Afrike eksportirale svoje intelektualce u Evropu. No, oni će uvijek imati tu privilegiju da će barem znati drukčije komunicirati s imigrantskim društvom nego ilegalni nepismeni radnici.

Jer, radi se o nečem drugom što si ti sam već dotakao, a to je: da se Srednja Evropa prvi put u svojoj historiji susrela s Istokom, osim s Turskom davno, i da se u Evropi aktivira proces ograđivanja od Istoka koji se u malome vidi u ovoj knjizi, da se u Evropi aktivira stoljetni strah od drukčijih civilizacija i prije svega strah od Istoka, koji se uvijek očitovao vrlo oštrom granicom između tzv. Zapada i Istoka, kojeg smo mi dijelom teritorij. I, drugo, koji se uvijek u Evropi, na Zapadu, očitovao onim što sam govorila — mnogobrojnim i različitim univerzalizacijama. Jedna od tih univerzalizacija bila je i druga polovica 19. stoljeća i marksizam, recimo, preko radničkog pokreta koji se univerzalizirao samo na Zapadu i koji Istok nije priznavao.

A to što ti govoriš da je čudno što se radi baš o Turskoj, pa u tome i jest stvar. To je onaj stari poučak iz sociologije etničke distance, da stereotip najviše funkcioniра tamo gdje je distanca najveća, a da konkretne prakse segregacije najbolje funkcioniraju tamo gdje se tako tuđa kultura kao što je turska dobro poznaje ...

MILAN MESIĆ:

Pojam međe što ga je Silva upotrijebila mogao bi se ovdje dalje problematizirati i varirati. Međa između indogenog stanovništva i migrantske (etničke) grupe može se javiti u svojoj fizičkoj transparentnosti, može štoviše biti pozitivno zakonski ustanovljena, no može biti više sofisticirana, potisnuta u duhovne sfere društva — ali ništa manje djelatna zbog toga. Historija evropskih migracija kao i iskustvo suvremenih migranata koji upravo formiraju nove nacionalne manjine potvrđuju duboku ukorijenjenost međa u evropskom kulturnom (etničkom) prostoru. Masovnim prelaženjem državnih i regionalnih međa, primjerice migranata s Juga Evrope, ove (međe) postale su i to samo privremeno prohodne tek u određenim sferama društva uvjetovanim (kapitalskim) funkcioniranjem tržišta radne snage. Međe nisu nestale, one su se dimenzirale, njihovi su dijelovi s migrantima uneseni unutar kulturno i etnički omeđenih prostora indogenih društava. No dok

Nijemci (s etnički izraženijom distancom) *osjećaju* da su Turci *unutra*, da su prošli bečke zidine (među), te učvršćuju stare međe i doslovnim ograđivanjem (getoizacijom) pridošlica unutar gradskih zidina, turski (i drugi) (i)migranti osjećaju da im Zamak stalno izmiče, mada im izgleda nadohvat.

To što se za njemačke vlasti danas turski (i)migranti javljaju kao *problem* (i)migracije uopće, što njemačke etničke strukture učvršćuju prema njima (prvenstveno) među, to ne bi smjelo zavarati objektivne promatrače i istraživače suvremenih migracijskih procesa. Moglo bi se pokazati, a to za migrante same ne bi bilo otkriće, da se percepcija radnika-migranta u ideologiziranim klišejima u biti nije promijenila barem od vremenske irske radne migracije u Britaniju, što zapravo uvelike odgovara građanskoj percepciji *radnika* (proletera) za prvobitne akumulacije kapitala. Pogled odozgo na Irca, iz višeg etničkog ranga, nije nestao iz britanskog duha ni nakon više generacija, pa ni onda kad se irski doseljenici integriraju u kulturne strukture britanskog društva. *Problem* obojenih iz Južne Azije samo je potisnuo u drugi plan i premjestio među s Ircima u više i tananije kulturne sfere.

Wallraff je kao Ali prešao među tamo gdje je najmarkiranija i s *one* strane gledao i doživljavao kulturni pluralizam, no sam je primijetio da je sličan stav i odnos Nijemaca vrijedio pedeset godina prema talijanskim radnicima-migrantima. Sada su Talijani, Španjolci, Portugalci, Grci, Jugoslaveni, posebno oni bjeliji, u ideološkoj optici etničke stratifikacije postavljeni kao tampon-međa prema Turcima, ali time nije dokinuta međa prema njima. Oni ostaju na dnu, a njihove turske pandane guraju na samo dno.

Tobože utješujuća tvrdnja (koja valja da spere nešto od savjesti i mōre zbog onih koji se nisu, ne mogu i vjerojatno se neće vratiti), a koja se prigodice može čuti iz usta čak i uglednih migrantologa — kako su eto Jugoslaveni (naj)cjenjeniji(ji) radnici na gradilištima i pogonima Zapadne Evrope, zapravo je poluistina, koja više govori i funkcionira kao ideološki derivat etničke stratifikacijske prakse, nego kao eventualno činjenično stanje *zadovoljstva* zapadnoevropskih gazda jugoslavenskim radnicima-migrantima. Ukoliko to jest činjenica ili barem činjenična percepcija, onda njihov *status dobrih* radnika može doduše govoriti o vitalnosti našeg življa svikutog na nedaće, pa i o tome da su otišli uglavnom najvitalniji (a takvi više i ostaju), ali ista činjenica može isto tako ukazivati na *posebnu ulogu* koju su jugoslavenski radnici-migranti dobili u sistemu etničke stratifikacije i segmentacije (migrantskog) tržišta rada.

Zbilja, kako bi izgledala historija radničkog pokreta kroz vrijednosnu prizmu »dobrih« i »loših« radnika?! Ponajprije bi, dakako, trebalo uvažavati mišljenje njihovih gazda. A ono je, kao što smo već primijetili, najporaznije po radnika (proletere) bilo onda kad su bili najobespravljeniji i izloženi bezdušnoj eksploataciji čija je granica bila omeđena tek tankom crvenom crtom fizičke egzistencije. To što su jugoslavenski radnici *dobri* i štoviše (možda) bolji od drugih za njemačke i ine strane poslodavce nije dokaz njihove više kvalificiranosti (ionako većina poslova koje rade ne traži stvarnu kvalificiranost, nego priučenost i golu fizičku snagu) i većega kulturnog nivoa i konačno duhovne (etničke) superiornosti (što ova teza sugerira) u odnosu na druge (i)migrante, što bi bila upravo racionalizacija radno-statusno-etničke stratifikacijske prakse. Nije li Wallraff bolno demonstrirao da je Ali viđen kao loš radnik po tome što jest Turčin, pa ma koliko nastojao da bude dobar kao Nijemac. To je priznanje mogao steći samo po cijenu izdaje svojih drugova i svjesnog prihvaćanja uloge zatucanog glupaka koja mu, po etničkom stereotipu »društva prijema« jedino pristaje.

Još bih primijetio da smo nekritički preuzeli aktualnu tezu imigracijskih vlasti da je, zbog tehnologijske prestrukturacije privrede, temeljni *problem* »druga generacija«, njihova nedovoljna obrazovanost i kvalificiranost. Zato skrećem pažnju

na Harryja Bravermana koji je za tobožnji *boom* obrazovnoga i kvalifikacijskog nivoa u epohi monopolnog kapitalizma utvrdio da je zapravo mit koji funkcionira kao ideološka racionalizacija procesa stvarnog razduhovljenja živog rada.

Ovdje mogu postaviti samo hipotezu — da je usredotočenje problema »druge generacije« na doobrazovanje i dokvalifikaciju kao tobože objektivnog zahtjeva perspektivnih radnih mjesta zapravo novi mit o radnoj i socijalnoj promociji i punoj integraciji »druge generacije« imigranata u zapadnoevropska društva putem višeg obrazovanja; mit koji stvara iluziju da ono što nije uspjelo njihovim roditeljima (koji su često bili i prekvalificirani za posao koji su dobili) da se integri- raju (a da sačuvaju svoj kulturni identitet), da će uspjeti njima, samo ako se više obrazuju ... Radi se o novoj (migrantskoj) verziji mita o individualnoj socijalnoj promociji putem višega školskog obrazovanja koji se rasprsnuo kao mjehur od sapunice sa studentskim pokretom krajem 60-ih. Ovaj mit samo je funkcionalni dodatak funkcionalističkoj socijalnoj teoriji (ideologiji) jednakih šansi koji u odnosu na migrante, osim klasnog, ima još i manjinsko (etničko) ograničenje.

DORĐE ZELMANOVIĆ:

Iako sam ovdje više kao promatrač nego kao sudionik, stavio bih jednu primjedbu uz problem Turčin-Neturčin.

Mislim da je Wallraff odabrao Turke kao najčišću »kulturu« u bakteriološkom smislu i izrazu. Naime, oni su, što bi se reklo, školski primjer te »čistoće«, i to mogu tvrditi čak i na osnovi vlastitih posve utilitarističkih iskustava. U Njemačkoj sam sredini živio gotovo devet godina u dva navrata, i smatram da su Turci najcrnji u odnosu na bijeli domaći živalj.

Ne smije se zaboraviti da su Turci u odnosu na evropske imigrante u Zapadnoj Njemačkoj ipak određeni specifikum. To je posve drugi civilizacijski nivo, posve drugi kulturni nivo, posve drugi obrazovni nivo, posve drugi konfesionalni »nivo«, što je posebno bitno i od značenja. Prema tome, tu imamo u odnosu na domaći živalj jednu posve crnu situaciju, za razliku od položaja evropskih imigranata, gdje su u mnogim stvarima odnosi bar sivi. Recimo, oni su često prema domaćem stanovništvu bliži, imaju lakši kontakt. Jedan »Caritas«, na primjer, i druge nevladine i vladine organizacije s jednim imigrantom iz Jugoslavije, Italije ili Španjolske mogu uspostaviti bliži kontakt nego s onim iz Turske. To je samo jedan primjer. A na osnovi takvih i sličnih primjera posve je jasno da su distance između evropskih imigranata i domaćih manje i da su im oni bliži od Turaka.

Mislim, stoga, da je Wallraff Turke namjerno odabrao kao najdrastičnije primjere. Dosta sam dugo razgovarao s njim, ne samo prilikom intervju-a, i on ne taj da su Turci najtipičniji primjer, ali da istih negativnih elemenata i u odnosu na sve ostale strance ima manje ili više izraženih, manje ili više drastičnih — i to je izvan diskusije.

PETER KLINAR:

Poslije ove diskusije postavlja mi se jedno značajno pitanje. Na kakvoj teoretskoj osnovi uopće razmišljati o međuetničkim odnosima između autohtone većine i imigrantske manjine.

Sasvim je jasno da tematska osnova ovog odnosa ne može biti etnička stratifikacija (vrlo kratko rečeno), podijeljenost na deprivilegiranu manjinu i privilegiranu većinu. Mislim da to svakako ne može da bude model asimilacije jer taj je pao i teoretski i u praksi. Procesi amalgamacije, o kojima je govorio Tanić, kao stupanj asimilacije zapravo su konfliktni procesi. Amalgamacija stvara mnoštvo

konflikata koji su teško rješivi između generacija imigranata, između različitih etničkih grupa imigranata, između autohtonih i imigrantskih grupa.

Što onda s integracijom i kulturnim pluralizmom kao teorijskoj osnovi za razvijanje odnosa dominantne većine i migrantske manjine? Danas smo o tome govorili kao da je to više ili manje fikcija. Tu je diskusiju započela Silva Mežnarić. Kako iz ove slijepe ulice? Mislim da je ideja integracije na razini kulturnog pluralizma teoretski temelj koji bi mogao da bude produktivan za razvijanje odnosa imigrantske manjine i dominantne većine. Ali mnogi vidici integracije-kulturnog pluralizma imigranata ostaju još otvoreni. Vrlo teško može doći do stvarne integracije, ne neke kvaziintegracije ili neke fiktivne integracije između različitih etničkih grupacija imigranata različitih kultura. Stvarnu integraciju na temelju kulturnog pluralizma sprečava disperzija imigrantskih grupa sa vrlo niskom organizacijom i s nerazvijenim etničkim imigrantskim zajednicama kojih je bilo npr. u periodu klasičnih migracija institucionalno razvijenijih. U suvremenim odnosima između imigrantskih manjina i autohtone većine dominiraju odnosi etničke stratifikacije, tako da integracija — kulturni pluralizam ostaje kao teorijski temelj za razvijanje budućih odnosa između imigranata i autohtonog stanovništva. Istraživanje postojećih odnosa između imigrantskih manjina i autohtone većine značajno je za razvijanje teorije o procesima integracije-kulturnog pluralizma imigranata. Postoje indikacije da se druga generacija imigranata dosta intenzivno behavioralno asimilira. Znači, pokušava se ponašati na svim nivoima kao što se ponašaju domaći, ali to ne znači da je između nje i autohtonog stanovništva uklonjena socijalna i etnička distanca. Behavioralna asimilacija ne znači eliminiranje socijalne i etničke distance između druge generacije imigranata i autohtone većine. To je jedan vrlo interesantan fenomen koji zaslužuje da ga istražujemo.

Mislim da se u međuetničkim istraživanjima autohtonih manjina npr. Slovenaca u Italiji, došlo do procesa koje bi se sažeto mogli nazvati procesima tihe asimilacije (dugotrajne i vidljive asimilacije) kakve bijahu u razdoblju klasičnoga američkog *melting pota*. I taj fenomen može biti polazna točka za istraživanje stvarnih odnosa imigranata, koji nam mogu pokazivati kakve su mogućnosti za ostvarivanje teoretske vizije integracije imigranata na osnovi kulturnog pluralizma. Vjerojatno je moguće postići smanjenje etničke nejednakosti, ali ne njezino eliminiranje. Na sadašnjem stupnju odnosa imigrantskih manjina i autohtone većine možemo govoriti o pojavama nerazvijene, jednostrane prinudne akulturacije i jednostrane, nerazvijene adaptacije. Ipak, i to su neka polazna ishodišta za istraživanje mogućnosti u razvoju procesa integracije imigranata koji se baziraju na osnovama kulturnog pluralizma.

Da završimo ovo kratko razmišljanje. Po mom mišljenju mogla bi se ideja stvarne integracije imigranata i kulturnog pluralizma, što znači i razvijenih procesa adaptacije, teorijski produbiti s istraživanjima relacija između klasnih odnosa i etničke stratifikacije.

ALEKSA MILOJEVIĆ:

Zasluga je ove knjige što nam iznosi na vidjelo sliku migracije koja je nevidljiva postojećem sociološkom metodu istraživanja. Time ona bitno mijenja našu migracijsku svijest. Razlog za to jest u metodu posmatranja.

Već se dugo osjeća nedovoljna objašnjena migracije. Stvarnost i misao o migraciji u nemalom su razmaku. Ispod prisutnog saznanja neprekidno se probija drugačiji i neočekivan rezultat. Umjesto privremenosti i povratka pokazuje se ostajanje. Umjesto migracijske ravnopravnosti, čak i onda kada se završi proces integracije i asimilacije, pokazuju se manjinska nacionalna značenja. Wallraff u ovome

svom radu ukazuje na neke od tih razloga. Na primjeru njegove ilegalne migracije i junaka Alija drugačije se prelama svjetlost migracije. Na vidjelo izlazi prava uloga interesa u migraciji — hegemonizam i nemoćnost. Hegemonizam zemlje prijema i nemoćnost migracijskog agregata.

Metod neposrednog posmatranja ilegalne migracije, što ga je Wallraff upotrijebio, učešća u njoj, te margine na margini, pokazuje se veoma zahvalnim u objašnjavanju ukupne migracije. Tu nema kvantitativnih socioloških presjeka poznatih pitanja i poznatih odgovora. Ne ostaje se na pola puta sabirajući rezultate anketnog istraživanja nego se kreće u posmatranje i doživljavanje neposredne migrantske životne situacije. Odatle i drugačiji rezultat. Ono što se dugo naslućivalo da je prisutno sada se pokazuje kao bitna objašnjavajuća činjenica.

Ne radi se samo o ilegalnoj migraciji i njenom objašnjavanju. Radi se o bitnosti ukupnoga migracijskog procesa. Pokazuje se pravi odnos rada i kapitala. Ilegalna migracija nije eksces nego krajnja migracijska suština. Ona nije eksces ne samo zato što dugo traje i što je masovna nego što se u njoj na najdokumentovaniji način pokazuje ukupna istina i o migraciji i o društvu u kojem se događa. Tu vrstu apstrakcije Wallraff dosta pouzdano nudi. Riječ je o nepravdi kao takvoj i društvima koja sebe nazivaju razvijenim i koja tu svoju legitimaciju nastoje da pokažu kao svoju vodeću civilizacijsku ulogu.

Ne radi se ni o etničkoj opterećenosti. Wallraff pokazuje da je to kod migracije veoma važan izvor dodatnih nepravdi. Tu, međutim, nije kraj. Na višem nivou apstrakcije on nudi zaključke u društvu kao takvom, njegovim nepravdama i opterećenostima. Uz sudbinu Alija nadovezuje se i sudbina Nijemaca čija gorčina nije mnogo manja.

Što se nas i našega migracijskog bavljenja tiče, mislim da ova knjiga nosi veoma vrijedne poruke. Ponajprije je potrebno bitno mijenjati i metod i predmet istraživanja. Pred ovom knjigom rašireni pojmovi o slobodi migracije ili uključivanju u međunarodnu podjelu rada na toj osnovi pokazuju svoju životnu neosnovanost. Umjesto slobode, na sceni su interesi i neravnopravnost.

Mislim da Wallraff upućuje na potrebu da se ostvare upravo takva istraživanja, da se promijeni predmet posmatranja. Klinar je rekao da je tu on dobro pokazao način drobljenja stranaca, sprečavajući pored ostalog njihovu političku institucionalizaciju. Međutim, sistem drobi i Nijemce, što se u knjizi i vidi.

UPADICA: Manje.

ALEKSA MILOJEVIĆ:

Da, ali dijelom pokušava i dijelom uspijeva.

Kada su u pitanju pouke ove knjige i potreba za promjenom predmeta posmatranja u migraciji, onda prije svega mislim na potrebu da se napusti vladajući individualni pristup posmatranja. Čini se da je baš u njemu sadržana nemoć da se prošire saznanja o migraciji.

Postojeća istraživanja uglavnom prate migranta i njegovu migracijsku sudbinu bilo da se radi o sociološkim, ekonomskim, politološkim, pravnim ili drugim aspektima. Veoma malo istraživanja prilaze sistemu i daju objašnjenje s tog aspekta. Kod nas još uvijek funkcionišu varijable individualne korisnosti zapošljavanja u inostranstvu, kod povratka se ponovo obraćamo pojedincu pružajući mu određene olakšice i sl. Gubi se iz vida dijalektičnost odnosa, i to prirodno vodi neuspjehu koji je vidljiv, neuspjeh u saznanju i praktičnom rezultatu. Veza migracije i sistema i u nas i u zemljama zaposlenja kao predmeta posmatranja bila bi veoma korisna. Slično onako kao što je to uradio Wallraff. Individualna sudbina,

iako očito, ipak nije u prvom planu. Naglasak je na funkcionisanju sistema, ovdje sistema zapošljavanja ilegalnih radnika, te vrste koristi.

Postojeća migracijska bavljenja u nas uglavnom su takva da nude pasivan odnos. Nama izmiču i osnovne izmjene migracijskog kvaliteta. U nas su na sceni privremenost, povratak i sl., dok statistički podaci jasno govore da se u 1974. naša migracija raspukla na dva kvaliteta — prvi radni, koji se gubi, i drugi iseljenički, koji raste. Prvi su radnici a drugi uveliko intelektualci sa svojim porodicama. U budućnosti intelektualne migracije bit će sve ubrzanije.

SILVA MEŽNARIĆ:

To nije budućnost, to je već sadašnjost.

ALEKSA MILOJEVIĆ:

To što je Wallraff uzeo za primjer Turčina ne znači i najveći stepen njihove segregacije. Znanje o položaju naših radnika izuzetno je oskudno. Nailazio sam na radove uglednih autora koji govore o najvećoj segregaciji upravo naših radnika. Razlog može da bude u njihovoj nedovoljnoj pravnoj sigurnosti, u činjenici da nismo članica Zajedničkog tržišta, što zacijelo utiče na sudbinu ljudi, njihova migracijska opredjeljenja, posebno opredjeljenja za asimilaciju.

Strah od Turaka i njihova segregacija potiče sa druge strane. Potiče otuda što će 1995. Turska biti demografski veća od Njemačke i što već sada ima 5 miliona prijavljenih Turaka koji žele da odu na rad u SR Njemačku. Sve to pred demografskim perspektivama da će broj Nijemaca za budućih 100 godina biti manji za 40 miliona (sa 60 na oko 20 miliona stanovnika).

SILVA MEŽNARIĆ:

To je strah od Istoka ... To nije samo u Njemačkoj ...

PETER KLINAR:

Wallraff piše u svojoj knjizi i o značajnim problemima ilegalnih imigranata, koji su manje poznati ili čak nepoznati. Te probleme možemo razvrstati u nekoliko grupa. U prvu grupu idu problemi po zdravlje opasnog rada. To su: radovi na remontu nuklearnih uređaja, prljavi radovi bez zaštitnih sredstava, medicinski eksperimenti na imigrantskim ilegalnim radnicima, neprekidan rad bez odmora itd.

Druga grupa problema obuhvaća pojave grubog iskorištavanja imigrantskih radnika (različite za radnike neprihvatljive norme rada, crni slabo plaćeni poslovi).

Treću grupu tih problema možemo nazvati nezakonitost i bespravnost ilegalnih imigranata, koji rade i žive u potpunoj socijalnoj neizvjesnosti. Za ovu kategoriju radnika ne provode se propisi o zaštiti na radnom mjestu, o odmorima, itd. Oni mogu biti bez razloga otpušteni ili optuženi od policije zbog bilo kojeg razloga. Obecane nadnice ne dobivaju i nemaju nikakve mogućnosti žalbe ili zaštite.

Četvrta grupa ovih problema odnosi se na relacije između imigrantskih ilegalnih radnika i autohtonog stanovništva.

Očiti su grubi izrazi ksenofobije, negativnih predrasuda, šovinizma, rasizma, etnične distance, diskriminacije prema imigrantima. Tiha većina autohtonog stanovništva možda i ne odobrava takve ekstremne odnose, ali ne reagira. Očiti su i zahtjevi da se pozitivno selekcionirani imigranti asimiliraju ili akulturiraju. Uzimajući u obzir ovakve odnose sasma je očito da je politika integracije imigranata

vrlo problematična i neostvarljiva. Moguće je govoriti o procesima akomodacije ili nerazvijene jednostrane adaptacije i o problematičkoj diglosiji. Ono što najviše impresionira u Wallraffovoj knjizi jesu izraziti nehumani odnosi u kojima se nalaze ilegalni imigrantski radnici u ekonomsko razvijenom imigrantskom društvu. To dolazi do izražaja i u postupcima različitih deklarativnih humanitarnih institucija — u postupcima crkava, na primjer.

RADE MILOVANOVIĆ:

Najprije da kažem: ja sam pravnik, i nisam hteo da remetim razgovor sociologa. Sad mi je malo pomogao drug Milojević, mada je i on dosta govorio sa sociološkog aspekta. Naglašavam da sam pravnik jednostavno zbog toga što će moj pristup ovom razgovoru očigledno biti nešto različit od dosadašnjih. Bit će to uglavnom pravno-politički pristup temi našeg razgovora.

Kad sam knjigu pročitao, ili bolje rečeno, kad sam je zatvorio, meni se kao pravniku postavilo jedno pitanje (time hoću da kažem da je ona za mene bila jako inspirativna). Šta je to jednakost? Šta je nediskriminacija? I, šta, napose, znači jednak tretman? To su najprisutniji pozitivno-pravni pojmovi kad je u pitanju odnos domaći radnik — strani radnik.

Onda sam se setio kako sam negde zapisao jednu misao (nažalost sada ne mogu da se setim od koga sam je čuo) koja pruža odgovore na sva ta pitanja, čak i na ono što je drug Milojević pomenuo: a to je da ima i Nemaca koji su u sličnom položaju kao i strani radnici. Mada ja lično mislim da je uz ovo što je već rekao drug Milojević, autor knjige podlegao maniru političkog balansa, koji je meni lično zasmetao.

Radi se, naime, o sledećoj misli: da je jednakost među nejednakim isto tako nejednakost kao i nejednakost među jednakima. Što znači jednakost među nejednakima. Zna se: domaći i stranci — oni su već samim tim obeležjem nejednaki, a ipak se proklamuje njihova jednakost. Znači, isto je to kao nejednakost među jednakima: Nemci su jednaki, ali i među njima postoji nejednakost. Tako sam u toj izreci našao sve situacije koje je autor pomenuo u knjizi.

A sada nešto konkretnije o toj jednakosti. Mi, pošto imamo veliku spoljnu migraciju, tražimo tu jednakost, taj jednaki tretman. Radnici-migranti, pa i naši, očekuju da im se ta jednakost obezbedi, a zemlje gde oni rade ne samo da jednakost deklariraju nego proklamuju da im je ona stvarno i pružena.

Postavlja se pitanje šta je smisao jednakosti, naravno, u slučaju radnika-migranata. To je stavljanje čoveka u uslove u kojima će moći jednako kao drugi da ostvaruje svoja prava i obaveze, da zadovoljava svoje različite potrebe bez obzira na biološke i druge osobenosti, pre svega na rasu, pol, nacionalno poreklo, veru, itd. Tako shvaćeno načelo jednakosti poznato je i priznato u zemljama gde borave i rade migranti, ili u većini tih zemalja, a u Zapadnoj Evropi svakako. Načelo jednakosti, zna se, bilo je i ostalo osnovno načelo svih demokracija, pa je temeljno načelo i za položaj pojedinaca sada — u savremenom svetu. Ali je takođe poznato da u svetu najviše postoje razlike ne samo na osnovu rase, vere, porekla, nego upravo razlike i podele na domaće i strane. O tome je već bilo reči od naših uvažanih sociologa. I uz ono što je već rečeno — da to vodi ka građanima prvoga i građanima drugog reda, sigurno je da su značajne (kad je u pitanju ova knjiga i razmišljanje o njoj) te nove sociološke i političko-pravne teorije koje se mogu svesti na sintagme: »jednaki ali ne isti« i »jednaki ali odvojeni«.

Nejednakost nužno povlači diskriminaciju, jer jedna drugu prati, a diskriminacija sama po sebi jest negacija osnovnih ljudskih prava i obično se definiše kao nejednako postupanje prema pripadnicima različitih rasa — što se može pročitati

gotovo u svim dokumentima, pogotovu u poznatim međunarodno-pravnim dokumentima o ljudskim pravima. Ispada, naime, da je diskriminacija koja nije rasna diskriminacija, već je usmerena prema nekoj grupi — recimo, prema radnicima-migrantima, manje opasna diskriminacija. To je, svakako, kontradiktorno onome što se nalazi u međunarodnim dokumentima koji kažu da se pod diskriminacijom podrazumeva nedopušteno pravljenje razlike između pojedinaca, grupa, pa čak i država. A kad su u pitanju pojedinci, to je diskriminacija na osnovu rase, vere, pola, nacionalnoga ili etničkog porekla, itd. Ili, kad se uskraćuju prava jednima i daju prednosti i privilegije drugima.

Naravno, svi ti međunarodni dokumenti obavezuju nacionalne zakonodavce da donesu zakone koji će zabraniti diskriminaciju. U ovom pogledu postoji jedan veoma značajan međunarodni zakon. To je Konvencija o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije. Međutim, upravo prema ovom međunarodnom ugovoru pod pojmom rasne diskriminacije ne mogu se podvesti razlike ili ograđivanja koja države vrše između svojih državljana i nedržavljana. Mislim da je već tu postavljena vrlo jasna demarkaciona linija. Znači, razlike između državljana i nedržavljana ne smatraju se diskriminacijom, jer je državama u zaštiti svog poretka i svojih interesa, ostvaljana puna sloboda. Naravno, pod uslovom da se time ne vrši diskriminacija bilo kojega posebnog državljanstva — što bi nam dalo nadu da će naši radnici uživati jednak tretman i imati jednak položaj kao i drugi strani radnici. Međutim, i to ne može da se postigne, jer se smatra da nije povređeno načelo diskriminacije ako jedna država na osnovu ugovora priznaje drugoj državi povoljniji postupak pri zapošljavanju nego ostalima. Znači, automatski se ovo prethodno derogira. Tako režim slobodne cirkulacije radne snage u EZ po kojem ljudi imaju mogućnost da dolaze, odlaze, menjaju zanimanja, itd., stavlja naše radnike-migrante već u startu u diskriminatorni položaj, a nama čini nepremostivu pravnu barijeru pri isticanju zahteva za otklanjanje te nejednakosti.

Sada je u toku rad na Konvenciji UN o pravima radnika-migranata i članova njihovih porodica gde se nastoji (naravno nastoje pre svega zemlje emigracije koje ne pripadaju regionalnim integracijama) da tu barijeru sruše i te razlike uklone.

Razmišljajući o tome gde se javlja i kad se javlja diskriminacija i šta je njen uzrok, došao sam do zaključka da su u pravu autori koji kažu da se ona javlja kao akcija podstaknuta nacionalnim, političkim, a prvenstveno ekonomskim pobudama, o čemu je Milojević govorio. Sigurno je i to da se ona vrši veoma organizovano, veoma sistematski i to i na društvenoj, na pravnoj i na političkoj osnovi. To je realnost ovoga sveta i ovog trenutka.

Prema tome, uprkos »jednakosti« radnika-migranata, održavaju se i dalje sve one razlike koje idu u korist ekonomsko-političkih interesa zemalja prijema. Naravno, razlike postoje između zemalja, ali manje ili više ti su interesi svuda prisutni.

Sad dolazimo do toga najznačajnijeg pitanja — šta je to jednak tretman? Poznato je da se problemi položaja radnika-migranata obično razmatraju sa stanovišta jednakosti ili nejednakosti s domaćim radnicima. Znači, sistem, režim, jednakoga ili nejednakog postupanja. Postavlja se pitanje, šta se zapravo smatra ili treba da se smatra načelom jednakog tretmana? Odgovor u dosadašnjoj praksi dosta se simplificira i svodi na status radnika-migranta u radnom odnosu. U praksi su, dakako, problemi širi i drukčiji, u pitanju je ne samo rad nego i život čoveka, pa i život članova njegove porodice. To znači da je u pitanju i zahtev za ostvarenjem radnikovih ne samo radnih i socijalnih nego i građanskih, političkih i kulturnih prava, tj. svih osnovnih ljudskih prava.

Doduše, zemlje imigracije obavezale su se formalno-pravno da će poštovati princip jednakog tretmana domaćih i stranih radnika. Ali je u praksi izostala sušti-

na: obezbeđenje istih prava i mogućnosti pod jednakim uslovima, odnosno, jednakost u pravima i obavezama ili jednakost svih u svemu. Takva jednakost ne postoji, čak ni u zakonodavstvu.

Zašto je to važno? Zna se da je, a to sociolozi bolje znaju, savremeni čovek pre svega usredsređen na svoj individualni život, da on sebe doživljava u mikrostrukturi savremenog društva i svakodnevnog života. Čovek ne može imati elementarne uslove da uživa slobode i prava (u ovom slučaju ne samo naši radnici nego i svi radnici-migranti), ne samo zato što su eksploatisani već zbog toga što je stanje njihovog znanja, obaveštenosti, pa i svesti, čini se, veoma zaostalo iza složene problematike i svega onoga što ih okružuje u stranom svetu gde žive i rade. Javljaju se, međutim, nastojanja kod radnika-migranata (a mislim da to više nije samo na razini pojavnog — već jedan maltene pokret) da se bore protiv takvog svog položaja. Mislim da je to dobrim delom i reakcija na predrasude, na ksenofobiju i na sve ono što smo čuli o njihovom društvenom položaju. Međutim, pokreti protiv njih očigledno su mnogo jači. Kad kažem pokreti, poznato je da postoje čak i posebne stranke koje, npr. u Francuskoj, srž svoje političke platforme zasnivaju na zahtevu za izgon stranih radnika.

Prema tome, napori samih radnika migranata da izidu iz te situacije teško mogu da urode plodom. Za tako nešto nužni su preduslovi: da ljudi slobodno misle i da se dobrovoljno opredeljuju. A činjenica je da mnogi od njih žive u društvu u kome nemaju ekonomske sigurnosti, čak ni sigurnosti boravka. U odsustvu svega toga samo će se ljudi zaista veoma izuzetne hrabrosti usuditi da kažu što misle, a drugi će sigurno preći preko toga i radije će ćutati, pre svega zbog straha da ne budu otpušteni. Jer, brojni su primeri da su zbog toga zaista gubili zaposlenje. Tako, eto, dolazi do hipokrizije u odnosu na radnike-migrante, i oni se odriču čak i prava za koja znaju da im pripadaju.

Knjiga me navela na još jedno pitanje: postoji li, kad je u pitanju radnik-migrant, mogućnost uticaja na organe koji rešavaju o njihovim pravima i obavezama? I došao sam do zaključka, ne samo iz knjige naravno, da je poslodavac redovno u preimućstvu nad stranih radnikom. Jer on je uvek u mogućnosti da preko pravnoga, policijskog i birokratskog aparata, učini svoje postupke ispravnim — a u slučaju spora nedokazivim. To je praksa pokazala. Tako, smatram, da ma koliko se domaće zakonodavstvo pokazivalo socijalno neutralnim, ono je ipak najčešće na strani poslodavca. To najbolje pokazuju radni sporovi. Interesantno je da njih nema mnogo, a ima mnogo povreda prava radnika na osnovu rada. Očigledno, opet je u pitanju činjenica da strani radnik nema hrabrosti da ulazi u sporove i kad zna da je oštećen, pa čak i pod pretpostavkom da će dobiti spor.

Sigurno da tu određenu ulogu igra nepoznavanje jezika i pravnog sistema. Jer za razliku od našeg sistema, recimo, kad je u pitanju naš radnik, on tamo mora da otkrije to svoje pravo, a ovde mu se ono automatski pruža. Ako ga ne zna, on ga ne dobije. Osim toga, kao stranac on je u fokusu službi koje se staraju o javnom redu i obavezama građana. Dobro je poznato da je u vreme masovnog zapošljavanja dosta toga rađeno na stvaranju službi za socijalnu pomoć radnicima-migrantima, a sada je sve više institucija koje se bave njima kao jednom opasnošću. Radnik-migrant uvek je sumnjiv, uvek obeležen kao potencijalni prestupnik. Znači, pored ksenofobije, on u svome ljudskom dostojanstvu može da bude izložen i fizičkom napadu i policijskom maltretiranju. A to se često i dešava.

Prema tome, za osiguranje jednakog tretmana, što bi trebalo da bude glavni cilj, nije dovoljno samo odrediti prava — jer ona su formalno-pravno utvrđena — nego je potrebno obezbediti i odgovarajuću zaštitu tih prava. A tu nastaje veliki problem.

Naime, donose se veoma lepi, humani propisi, ali koji se veoma restriktivno i nehumano provode. Ili se delimično ostvaruju, ili se uopšte ne ostvaruju. A, kad

se to pravno-tehnički razmatra, pa kad se vidi koliko pored tih propisa ima dodatnih raznih podzakonskih akata, raznih administrativnih uredbi ili okružnica itd., ispada da zakoni više praktično i ne važe nego važi ono što birokratski aparat i policija donesu.

Naravno, ne mora pravna diskriminacija po nekim pitanjima ni da postoji u zakonu. Značajnije je od toga da je radnik migrant diskriminiran samim tim što između njega i domaćeg radnika postoji ta ogromna razlika u društveno-ekonomskom položaju. Naravno, što je situacija takva kakva jeste nisu samo ekonomski razlozi u pitanju. Prisutni su i politički, ideološki i drugi razlozi.

Konačno, proizlazi pitanje: Gde su prepreke ostvarivanja principa jednakog tretmana. Po meni, to je pre svega pitanje državljanstva kao pravno-političkog statusa. Tu je u startu razlika, neovisno od onoga što sam govorio — što čak međunarodni dokument pravi razliku između domaćih i stranih. Znači, to je osnovna barijera.

Drugo, jednako postupanje domaćih i stranih ne odgovara ni funkciji države, jer država je dužna da svojim državljanima obezbedi prioritarno sva prava. Pa kad, mi kažemo državama prijema da je nedopustivo i da nije humano praviti razliku između domaćih državljana i radnika stranaca u pogledu, recimo, zapošljavanja, ponovnog zapošljavanja, otkaza i sl., suočeni smo uvek s objašnjenjem da su to legitimne razlike koje su zapisane i u njihovim zakonima. Prema tome, to je prepreka koju je, po meni, gotovo nemoguće prevazići i uvek će, makar koliko društvo prijema bilo humano (imamo primera tog nastojanja npr. u Švedskoj), u praksi domaći građani imati sve moguće prioritete.

Naravno, osim razloga vezanih za državljanstvo i same funkcije države, tu su prisutni i drugi razlozi: politički, kulturni, verski, rasni, itd.

Kako je ponuda strane radne snage i dalje veća nego što je potražnja, očigledno je da kapitalistička ekonomija nije prinuđena da radniku-strancu pruži sve one pogodnosti koje pruža domaćem radniku i koje mu mora pružiti, a još manje da mu pruži ono što je on očekivao kad se odlučio na takav korak. Zato ćemo i dalje biti suočeni s apsurdnom situacijom da se na jednoj strani proklamuju radne, građanske, i druge slobode i jednakosti, te ista prava svih na socijalne beneficije, a na drugoj strani da se to radnicima-migrantima daje u što manjem obimu — bilo da se radi o boravku, vrsti i promeni zanimanja i dr. nekom, ili recimo kad se radi o spajanju porodice. Umesto da se šire te se mogućnosti sužavaju, uvode neshvatljivi uslovi i ograničenja.

Prema tome, jednakost radnika-migranata sa domaćim radnicima, koja se garantuje zakonima ne znači da je samim tim u praksi i ostvarena. U pravnom smislu ona će i nadalje, po pravilu, biti ostvarivana, manje ili više, vezana za radna i socijalna prava, a za ostala prava to će tek budućnost da pokaže.

MILAN MESIĆ:

Moram, barem deklarativno, izjednačiti u pravima Aleksu i Radu. Mi prihvaćamo njihove isprike što nisu sociolozi, ali kao izraz njihove osobne skromnosti. No, Wallraffova knjiga i pitanja o kojima ovdje raspravljamo legitimno je i njihovo područje. Sad kad su jednaki, možemo s njima raspravljati.

SILVA MEŽNARIĆ:

Govorim sada kao pravnik s Radom Milovanovićem kao pravnikom. Malo ste me razjarili. Odmah ću vam reći zašto.

RADE MILOVANOVIĆ:

Kao pravnika ili kao sociologa?

SILVA MEŽNARIĆ:

Kao pravnika koji razmišlja realno i praktično. Započevši izlaganje veoma lijepo, u svom izlaganju govorite o nekom apstraktnom stranom radniku. Govorite da je diskriminacija moguća samo tada kad postoji već oficijelni status nekog subjekta unutar određene zajednice — to je pravi poen, otuda treba startati. To znači nije čak ni moguće diskriminirati Jugoslavena, jer nije politički subjekt u Njemačkoj. Tu onda počinjemo sa segregacijom.

Cijelo vrijeme govorite kao o nekom apstraktnom stranom radniku u Njemačkoj, ali mene, da vam pravo kažem, zanima *moj* radnik, *naš* radnik. Prije svega, zbog toga što je stvarno i objektivno, i sad vam govorim kao pravniku, u jednom od najmanje i najgore reguliranih položaja. Nemojmo se sad skrivati, kao zmiya noge, iza naših konvencija. Mi ne možemo više, jer nismo članica EEZ-a, izjednačavati Grka, Španjolca, Portugalca i Jugoslavena.

RADE MILOVANOVIĆ:

Nisam govorio o našim radnicima. Govorio sam za početak o svim radnicima-migrantima.

SILVA MEŽNARIĆ:

Ja vam kažem da sam ja, kao pravnik, protiv toga da govorimo apstraktno, o radniku-migrantu, kada . . . Vaše je pravo da vas ne uznemirava neregulirana situacija jugoslavenskog radnika u Njemačkoj, a mislim da moramo zbog čistoće rasprave eliminirati neke frakcije migranata tamo koji već imaju potpuno drukčiji status na tržištu rada, iako još nemaju pravo glasa.

Drugo, da se pomaknemo u slučaju, recimo, jugoslavenskog radnika na ono što se vjerojatno pokazuje najbolnijim, a da se ne bismo igrali nepreciznim, veoma nepreciznim, terminima segregacije, a to je politički subjektivitet. I onda, vi govorite o nekom apstraktnom stranom radniku, ako se vratim isključivo na jugoslavenskog radnika, zar vi možete postulirati da će netko tko nema iskustva političkog djelovanja, niti prije emigracije, a najmanje u emigraciji, jer nije uključen ni u jedan od mogućih političkih procesa afirmacije političkog subjektiviteta u Njemačkoj, najednom sada iznebuha, iz zraka, ne znam odakle, nepotaknut ničim, osim možda nepravdom (koju on uvijek rješava ekscesoidno) da će se on, dakle, početi samoorganizirati i politički djelovati? Neće, ne može, jer smo ga ograničili već ovdje i jer ga ograničujemo tamo kao jedna od rijetkih zemalja. Veoma kasno smo im čak dopustili da se uključe i u sindikat. Kad smo dozvolili . . . ?

RADE MILOVANOVIĆ:

Od samog smo se početka zalagali da se uključe u napredne sindikate. To smo i stimulisali od samog početka.

SILVA MEŽNARIĆ:

Da, stimulisali smo ih, ili pretpostavili da je član DGB-a. Uostalom, šta je DGB, nije ni on . . . To smo lijepo kod Wallraffa vidjeli, baš naročito pogodna, politička edukacija. On je *buffer*, tipičan prijenosnik.

Kad kažem da me taj pristup razjarilo, jest, istina je. Vi izvanredno započinite, opisujete apstraktnu situaciju nekoga modernog apstraktnog radnika u koga, vi imate potpuno pravo, mogu uključiti i ličnost, i osobu, i politički subjekt jugoslavenskog radnika, i onda govorite o tome kako možemo utjecati na promjenu njegova statusa. Ne kažete: možemo, nego kažete kako on može utjecati i što se može uraditi na promjeni njegova statusa, a da niste niti jednom riječi spomenuli politiku zemlje porijekla, što se pokazuje kao krucijalni moment. Mi smo preslabi da uđemo u političke raspre kako ćemo regulirati njihov status. Državljanstvo nije rješenje, to znamo.

PETER KLINAR:

Pravna problematika značajna je u vezi s našim emigrantima u inozemstvu o kojoj se u nas nedovoljno razmišlja. Imigranti dobivaju različiti pravni status (možemo nabrojiti otprilike više od desetak različito pravno diskriminiranih imigrantskih kategorija), koje imaju različita prava u vezi s boravkom i radom (dovole za različito vrijeme). Različit je pravni status imigranata koji dolaze iz zemalja Evropske ekonomske zajednice i imigranata iz drugih zemalja. Znači, postoji pravna i stvarna diskriminacija imigrantskih radnika. O problemima diskriminacije u pravnom smislu potrebno je govoriti o konkretnim kategorijama imigranata, jer i nema apstraktnog diskriminiranog imigrantskog radnika.

Drugo, postoji terminološka razlika između jednakosti i ravnopravnosti. Na pravnom nivou morali bismo govoriti o ravnopravnosti, o jednakim šansama, o jednakom tretmanu, o jednakim pravima.

UPADICA: Sami ste tvrdili da nema ni ravnopravnosti...

PETER KLINAR:

Nisam završio. Dakle, postoji razlika između ravnopravnosti i jednakosti. Jednakost zapravo može značiti monizam, uravnolovku, uniformizam, asimilaciju, antipluralističku orijentaciju, itd. Jer, ako jednakost vrlo jednostavno definiramo ona otprilike znači, ravnomjernu podjelu materijalnih i nematerijalnih dobara, a to nije bitno za Milovanovićevu diskusiju. Zato bih predložio da govorimo o ravnopravnosti, o jednakim šansama, o jednakom tretmanu, a ne o jednakosti.

RADE MILOVANOVIĆ:

Da objasnim pojam jednakosti. Pošao sam od toga, jer sam rekao da me knjiga potakla da razmišljam o jednakosti kao o filozofskom pojmu, a ne u ovom smislu kako ste vi govorili. Jer, na kraju taj je pojam sadržan u Univerzalnoj deklaraciji o pravima čoveka gde se u članu 1. kaže: Svi ljudi se rađaju jednaki u dostojanstvu ... itd. U tom smislu.

PETER KLINAR:

Jednakim šansama, jednakim tretmanom ...

RADE MILOVANOVIĆ:

Da, jednaki tretman, jer to je ono što je najvažnije.

MILAN MESIĆ:

To je razlika između pravničke i sociološke terminologije.

ALEKSA MILOJEVIĆ:

Izgleda da je traganje za pravnom jednakošću ipak iluzija. Diplomacija teško može da nadoknadi životnu stvarnost. Migracija je motiv kapitala a osnova je u proizvodnji nepravdi.

Mi smo u migraciju uveliko krenuli drugačije — da je to pravedan svijet, da se radi o slobodama i sl.

SILVA MEŽNARIĆ:

Ne, to ne. Mislim da ti malo preuveličavaš. Nismo mi krenuli u ta istraživanja, kad ih sada gledam, s tim pretpostavkama. Ne govorim o pravnim formulacijama, o sociologiji govorim.

ALEKSA MILOJEVIĆ:

Ja govorim o pravnim formulacijama.

SILVA MEŽNARIĆ:

To je drugo, a ja govorim sociolozima. Mi smo čak i mnogo gore startali. Ne samo da smo krenuli s pretpostavkama nego i s neznanjem. Mi smo, naime, u početku istraživanja njemačkog tržišta rada i naših istraživanja tamo, napravili krupnu grešku. Istina je da nismo dovoljno znali, ali smo ipak znali toliko da smo morali istraživati relacijski. To znači, trebalo je prije svega veoma dobro poznavati njemačko društvo i njegovu stratifikaciju, i onda s tim znanjem promatrati to što se tamo dešava. Ali nismo to učinili. Mi smo se točno ponašali kao i naša politika. Uzeli smo naše radnike kao determiniranu skupinu koja prelazi na ono tržište rada i onda istraživali kako ona tamo funkcionira, ne poznavajući njemačko društvo.

ALEKSA MILOJEVIĆ:

Mi smo na bazi tih nedostajućih socioloških pretpostavki krenuli u pravne formulacije.

SILVA MEŽNARIĆ:

Vjerojatno, ne mogu tvrditi, ali ... da se treba vratiti natrag, to se slažem.

ALEKSA MILOJEVIĆ:

Kad su u pitanju pravna nastojanja zaštite naših građana čini se da zapravo nemamo u vidu realnu osnovu. Sjećam se jedne diskusije o integraciji, odvođenju članova porodice i pravnoj zaštiti naših građana. Dok su naši pravници govorili o ovom posljednjem jedan je stranac primijetio da se zapravo radi o istosmjernim nastojanjima, te da je najveći nivo zaštite kada se čovjek integrira, primi državljanstvo. Diskusija tada, prirodno, prestaje.

PETER KLINAR:

Integraciju imigranata mi sociolozi uvijek smo kritizirali kao političku deklaraciju imigrantskih društava, koja se u suvremenim odnosima ne može realizirati.

MILAN MESIĆ:

Kao nestručnjak u pravnoj teoriji, da bih se uključio u diskusiju prvo bih nastojao utvrditi kategorijalni aparat. Što je legitimitet? Kad Rade kaže da država donosi zakone i da se prije svega mora brinuti o svojim državljanima, time, čini se, implicira neupitnost (izvora) legitimiteta: Država kao takva.

Historijski gledajući izvor se legitimiteta mijenjao. S buržoaskim društvom legitimitet se (ideološki) bazira na volji naroda, ali se i pojam naroda kao izvora

legitimnosti mijenjao dok se nije univerzalizirao općim i jednakim pravom glasa. Radnici su putem klasne borbe morali izboriti svoja građanska prava. To nije donijela buržoaska Država kao takva. Hoću reći da je pitanje legitimiteta i danas pravno-teorijsko i svakako praktičko-političko pitanje, jer suvremena (buržoaska) država ne otjelovljuje čak ni princip apstraktno političkog univerzalizma budući da diskriminira (i) migrantsku manjinu.

Ovaj princip državnog legitimiteta nad *svojim* državljanima pokazuje svoje ograničenje i kad je riječ o državama porijekla migranata. U svojoj legitimnoj namjeri da zaštite *svoje* državljane u stranim zemljama one same praktičiraju princip građanskog prava koji proizlazi iz (građanske) države i njezina *državljanstva* i time istovremeno migrantima samim otežavaju konstituiranje jednoga novog legitimiteta koji bi počivao na pravima čovjeka, a ne (samo) državljana. Postavljam pitanje mogu li se interesi imigranata svesti u državne legitimitete bilo emigracijske bilo imigracijske države ili pak ostati podijeljeni između njih? Postoji li i novi autentični *njihov* interes koji nadilazi ovako shvaćeni državni legitimitet?

To je pitanje kojeg će morati praktički razriješiti migranti sami. Njihova i državna podijeljenost, položaj i dezorijentiranost i dr. otežali su konstituiranje autentičnog migrantskog pokreta i političke organizacije ili barem organske inteligencije.

SILVA MEŽNARIĆ:

Spomenuo si riječ pokret. Što si time mislio?

MILAN MESIĆ:

Mislio sam reći da, kad bi se, što je zasad samo pretpostavka, migranti pojavili kao politički pokret, koliko-toliko jedinstven, dakle, internacionalan (ono što je oduvijek bila pretpostavka historijskog djelatnog radničkog pokreta), onda bi on u svojoj borbi, klasnoj i etničkoj (kulturnoj) istovremeno, nužno postavio novi izvor legitimiteta za njihova građanska prava. Osjetivši potencijalni problem ili/i nastojeći ga preduhitriti imigracijske vlasti nastoje parirati npr. jugoslavenskim (državnim) tradicionalnim oblicima samoorganiziranja autonomnim (?) udruženjima u funkciji politike integracije, pod njihovom (financijskom) kontrolom.

Ostaje pitanje kako zaustaviti taj rasap unutar migrantskih grupa, koje se, kako je Klinar primijetio, nisu ni formirale u socijalne grupe, prvenstveno zbog odvajanja i distanciranja njihove inteligencije od osnovne migrantske mase.

PETER KLINAR:

Kod Jugoslavena naročito. Više nego kod Turaka.

MILAN MESIĆ:

..... u suvremenom građanskom društvu ne može ostati socijalna grupa bez organske inteligencije.

RADE MILOVANOVIĆ:

Mogu li ja nešto reći. Sad si govorio o državi i osporio si to. Da razjasnimo. Kad sam rekao država — mislio sam na državu kao aparat prinude, znači kao izvršioca interesa svih pojedinaca, svega što je domaći interes, a to znači i naroda, i stranki, itd. Hteo sam da kažem da je ta država dužna da poštuje interes tog naroda, tih stranki, itd. Prema tome, kad sam govorio o tome da postoji u zakonu prioritet zapošljavanja domaćega radnika, u odnosu na stranog, to je država donela na osnovu pritiska onoga što nju čini državom, a ona je kao aparat prinude to izvršila. To sam hteo da objasnim.

Drugo, meni je žao što sam razočarao svojim izlaganjem drugaricu Silvu.

Mogu sad krenuti s novim. Shvatio sam da bi bilo interesantnije u jednom širem razmišljanju ne samo o jugoslavenskim migrantima nego o migraciji uopšte, o pravima i mogućnostima migranata, dati okvir iz koga može svatko (računam da smo svi, više ili manje dosta u ovoj materiji) mogao da to svede i na položaj jugoslavenskih građana.

A ovo što je drug Aleksa rekao, to su lepe želje. Slažem se da treba stupiti u dijalog s nepravednim svetom. Ali, taj dijalog s nepravednim svetom u ovom segmentu veoma je značajan, iako mnogo manje znači od mnogih drugih dijaloga koji ne uspevaju sa nepravednim svetom.

MILAN MESIĆ:

Ako slobodno tumačim Silvu, ona je rekla da si je ti ražestio, a ne razočarao, što je, ipak, nešto sasvim drugo.

ŽIVAN TANIĆ:

Ja ne znam nemačko zakonodavstvo, neke informacije sam dobio iz članaka koje je Zoran Petrović u nekoliko, mislim u dva navrata objavio u listu »Naše teme«. I tu se vidi da je to zakonodavstvo diskriminatorno prema migrantima.

Međutim, kada govorimo o toj ravnopravnosti migranata sa domaćim radnicima... Recimo, u francuskom zakonodavstvu to se uglavnom odnosi na radno zakonodavstvo, a ne na čitav pravni kodeks. Prema tome, oni su u radnom zakonodavstvu — kao *homo faber*, kao građanin industrije — formalno izjednačeni s domaćim radnicima. U svim drugim oblastima prava oni nisu izjednačeni. Prema tome, ne može se ni očekivati da oni to budu.

Drugo, ono što je, mislim, ovdje osnovno. Dokle god postoji migracije, bez obzira u kojem sistemu bile, znači migracije kao kategorija radne snage, kao dio međunarodnog tržišta rada, uvek će biti neravnopravnosti.

Uzmimo sada projekciju. Verovatno će i ova zemlja za desetak ili dvadesetak godina da uvozi pojedine kategorije radnika iz afričkih zemalja za tzv. prljave poslove. Sad se ja pitam: hoće li u ovoj zemlji kao takvoj, sa njezinim razvijenim zakonodavnim i parpurlartističkim humaniziranim, da tako kažem, hoće li i u njoj biti diskriminacije. Ja mislim da će je biti...

PETER KLINAR:

Ona već postoji.....

ŽIVAN TANIĆ:

... unutar ovoga, ali sad svejedno to su naše unutarnje nesaglasnosti. Međutim, kada budemo uvezli kao što su Grci uvezli, ili Talijani što su uvezli, ove iz afričkih zemalja, nužno će se isto pojaviti i kod nas. Prema tome, tu nema ravnopravnosti.

PETER KLINAR:

Mislim naročito na buduće radnike koji rade za naša poduzeća u inozemstvu.

SILVA MEŽNARIĆ:

... Poljaci, Rumunji, ovi što dolaze u Jugoslaviju, to je već stvarnost.

PETER KLINAR:

I Indijci, Pakistanci, Kinezi koji rade ili su radili za naša poduzeća u inozemstvu nekoliko su puta manje plaćeni od jugoslavenskih radnika.

ŽIVAN TANIĆ:

Ali, primera radi, da uzmemo ovo što se dešava na Zapadu. Nužno je da će tu biti diskriminacije. Prema tome, ne može se diskriminacija eliminirati dok se ne eliminiše migrantska radna snaga kao politekomska kategorija, kao instrument funkcionisanja sistema. U takvom sistemu ne može da bude ravnopravnosti. I tek kad je stranac pravno, kulturno, socijalno, politički itd. neravnopravan, on je u sistemu i nesiguran, nerevendikativan, pokoran. Diskriminacija je atribut čitavog pravnog i sociokulturnog sistema, njegovih institucija i ideologija. Wallraff to otkriva kod verskih, političkih, karijativnih, rekreativnih, sportskih i drugih ustanova a među njima su i one koje po svojoj intenciji treba da budu humane, demokratske, opšt ljudske. Ali, kao vizuelno označen stranac, nije mogao da promeni ni veru, da se učlani u političke i rekreativne organizacije, čak ga ne primaju ni u pomodne verske sekte. Stranac je, i kao stranac i kao radnik predodređen da bude baš na samom dnu. To je, uostalom, Wallraff briljantno demonstrirao i jasno se opredelio protivu takve ljudske sudbine i apokalipse.

MILAN MESIĆ:

Nisu li ove vanjske, fizičke razlike — *image* Turčina (i drugih) samo dobra osnova za racionalizaciju socijalne segregacije. Krivnja se prebacuje na (i)migrante koji su različiti, eto i po izgledu, pa se ne mogu uklopiti. Nije li to zamka za one sličnije koji se *po izgledu* mogu lako uklopiti, ali po cijenu gubitka posebnog identiteta. Kad se Ali pokušao oblačiti kao njegov poslodavac, kad pokušava postati članom i kršćanske crkve, da bi bio sličan, da se uklopi i bude isti kao drugi, svuda nailazi na zapreke. Oficijelne institucije društva ne žele skinuti s njega niti jednu stigmu koja ga unaprijed odvaja i isključuje kao različitog iz (pristojnog) društva. Međa ostaje.

SILVA MEŽNARIĆ:

Što se tiče jezika, zar ne?! Jer, recimo, dijete koje je s jednom godinom starosti došlo iz Turske u Njemačku ono već, i sam Wallraff kaže, govori njemački bolje nego turski.

PETER KLINAR:

Ili uopće dobro ne zna ni materinji ni njemački jezik. Semilingvizam vrlo je težak problem.

SILVA MEŽNARIĆ:

Tako je. Prema tome, ništa mu to ne pomaže.

RADE MILOVANOVIĆ:

Moram da dodam nešto ovome što je sada drug Tanić govorio. Svakako je najlakše doći do zaključka i složiti se da ima diskriminacije i da će uvek biti — kad je u pitanju migracija. Nije problem u tome, već kakva je diskriminacija u pitanju. U tom pogledu moramo da pravimo razlike, jer je to izuzetno važno. Ako ćemo pod diskriminacijom podrazumjevati razne oblike predrasuda, ksenofobije ...

UPADICA: Ne, to nećemo.

RADE MILOVANOVIĆ:

Ako to ne podrazumjevamo, zato sam namerno pitao, onda je stvar sasvim drugačija. Vi istraživači, mislim vi sociolozi, to najbolje možete da istražite. Pođite u švedsku. Ja ću vam istražiti pravnu regulativu. To neće biti teško jer su

tamo strani radnici izjednačeni sa domaćima, ne samo u radnim i socijalnim pravima već praktično u svim pravima, čak i u političkim. Radi se o formalno-pravnom izjednačavanju i s te strane ne postoji problem. U Švedskoj se i u praksi, u životu, poštuje jednakost — znači, doseljenici su u položaju da imaju iste šanse i mogućnosti kao i domaći građani. Međutim, time svi problemi nisu rešeni. Recimo Švedska daje mogućnost doseljenicima da dobrovoljno odluče hoće li tamo ostati ili će se vratiti u zemlju porekla. Ali taj je princip slobode izbora nepotpun. Jer, da bi čovek mogao birati trebalo bi, u ovom slučaju, da postoje bar približno istovetne obadve mogućnosti. Ovako, kada nismo u mogućnosti da svim tim našim građanima u inostranstvu pružimo šansu da se zaposle u zemlji, a Švedska ne pokazuje spremnost da pomogne u stvaranju uslova za reintegraciju — princip dobrovoljnosti pada u vodu. On nije potpun, on je okrnjeni princip. Međutim, formalno-pravno nema diskriminacije.

Prema tome, kad je u pitanju diskriminacija sigurno da mi možemo, i ti ljudi mogu, da budu mnogo zadovoljniji u Švedskoj nego u nekoj drugoj zemlji. Pitajte njih same pa ćete čuti. Oni ne mogu biti otpušteni s posla kao u Nemačkoj. Čim prođe jedan period, i to vrlo kratak, oni će imati istu zaštitu ako dobiju otkaz kao i svaki Šveđanin i neće biti proterani.

UPADICA:

Tamo nema krize zapošljavanja i ekonomske krize.

SILVA MEŽNARIĆ:

Ma ne, nije to razlog.

RADE MILOVANOVIĆ:

Da, ne treba idealisati. Jer kao što sam rekao postoje razne vrste diskriminacije, i nama ne može biti svejedno, a pogotovu ne tim našim ljudima koje je vrste diskriminacija u pitanju.

MILAN MESIĆ:

Aleksa, ja bih molio da ako možemo privedemo kraju ovaj dio diskusije, jer ima još sudionika koji nisu govorili.

ALEKSA MILOJEVIĆ:

Po svojoj suštini zadatak je prava da sankcioniše postojeća znanja, u ovom slučaju znanja o migraciji. U nas se krenulo drugim putem. Umjesto da se obratimo vlastitom razvoju, vlastitim interesima u migraciji, i to pravno sankcionišemo, mi smo se obratili stranoj državi i njoj prepustili da provodi zaštitu naših građana. A to je naravno pravna iluzija. Razlog je jednostavan. U pitanju je gubitak legitimteta izvan vlastitih državnih granica. Zbog toga je iluzoran pojam izboriti se za prava naših građana u inostranstvu. To spada u pravni legitimitet druge države, i ona će pružati i diferencirati prava naših građana onako kako je njoj potrebno.

Čini mi se da bi pravno bilo daleko potpunije baviti se problemom vlastite zemlje i njenih interesa u migraciji. Ali, za tako nešto potrebna su daleko veća znanja. Oskudnost znanja rezultira u oskudnosti pravnog formulisanja migracije. Subjektivitet vlastite radničke klase, njenih interesa, moralo bi da dođe do daleko većeg izražaja.

SILVA MEŽNARIĆ:

Samo trenutak. Budimo precizniji. Čini mi se da se ovdje previše igramo nekim terminima. Što je to tebi subjektivitet? Ako te dobro shvaćam, onda je to ono što je Milan rekao: legitimitet. Tu nema znakova jednakosti, to treba veoma precizno definirati.

Drugo, ti govoriš o političkom subjektivitetu, i radničkoj klasi koja bi nekad imala taj subjektivitet, pravni subjektivitet. To ne ide. Ne vidim što bi ti pod tim podrazumijevao, osim ako bi podrazumijevao direktni *bargaining* sindikata kao organizirane radničke klase Jugoslavije sa sindikatima zemalja o uređivanju statusa. To se dešava.

Ovo što je Milan spomenuo to je nešto vrlo bitno. Mislim, najpreciznije dosad. A, to je, recimo tako, migrantska masa kao pokret. Milan je točno definirao da je to kao dio naše radničke klase koji je bačen u međuprostor i koji ne vuče legitimitet (nedefiniran u reguliranju, u samotematiziranju vlastitog statusa) iz vlastite države, iz države porijekla, nego se mora pobrinuti, praktično potpuno sam za se. Ovo što Milan, kako ga ja shvaćam, misli, jest naravno, u najboljoj tradiciji suvremenoga političkog samoorganiziranja u Evropi: građansko društvo, sve njegove najbolje tradicije, plus pokreti koji se formiraju oko određenih tema, a ne više unutar legitimiteta partija i suvereniteta pojedinih država. To je ekra- zantna ideja. Ta može stvarno nešto učiniti. I to je vjerojatno ideja budućnosti. Samo, u tom slučaju, ono što treba definirati, jest jugoslavenski migrant bačen u prostor koji može da se organizira kao pokret. S kim će se organizirati, gdje će se organizirati, tko će mu pomoći, koji je to organski intelektualni inherentni kapital koji će to uraditi, i kako ga nema, može biti samo uvezen. I, najvažnije, kakav je onda odnos tako organizirane mase prema domaćoj? Tvrdim da jedan dio objašnjenja što mi dosad nismo ništa na tome učinili leži u tome što bi takav tip organizacije naših migranata imao značajne posljedice za organizaciju radničke klase u zemlji. Jer je to potpuno drugi način tematiziranja političkog subjektiviteta.

ALEKSA MILOJEVIĆ:

Bilo je pokušaja da se migranti organizuju kao subjektivitet — III internacio- nala i sl., ali su to propale iluzije.

SILVA MEŽNARIĆ:

Naravno, jer je to tradicija.

ALEKSA MILOJEVIĆ:

Samo će se možda treća i četvrta generacija, kada stekne vlastiti legitimitet pojaviti i kao subjektivitet. Ali tu je već uveliko kraj migracije i riječ je o nacio- nalnim manjinama.

MELITA ŠVOB:

Smatram da popularnost ove knjige i odjek koji je imala nije samo zbog toga što je opisan status Alija, odnosno ilegalnih radnika, nego što je otkrila mnoge istine, ne samo njemačkog društva nego i istine koje su se mogle zbiti i drugdje, svugdje gdje postoje strani radnici. O položaju migranata često se zatvaraju oči i u službenoj politici i stavovima. I sam je autor knjige kazao da se znalo i da se zna da su stranci iskorištavani i da su poznati uvjeti njihova rada, ali se pred time zatvaraju oči. Tako se stvara određeno javno mnijenje te administrativna i druga politika prema stancima, koja tako dugo dok netko ne izazove jedan ovakav šok, kao što je ova knjiga, neće priznati činjenično stanje.

I naše pravo, možda, bez obzira na sve dobre intencije koje mi imamo u od- nosu na migrante isto tako, barem djelomično, zatvara oči prema činjeničnom stanju i promjenama koje se zbivaju u migracijama. Mi neprestano imamo iste stavove i dakako iste parole već dvadesetak godina, a zapravo se stanje pro- mijenilo, i mi to znamo, ali službeno to ne priznajemo.

Ovdje mislim prvenstveno na znanstvena istraživanja, koja se moraju mijenjati. Imam dojam, na osnovi poznavanja istraživanja i u nas i u inozemstvu, da istraživači često »pokrivaju« nepromijenjeno stanje i da se istraživanja uglavnom provode po narudžbi, kako bi se apologetski opravdala politika, i pokazalo da su migracije potrebne i ekonomski opravdane, da je pravni položaj stranaca povoljan, a oni zadovoljni. Dubljih i novijih istraživanja nema, a kad ih i ima, kao da se zanemaruju mnogi aspekti položaja stranaca.

Jedan od aspekata koji mene osobito zanima jest zdravstveni aspekt migracija koji je u ovoj knjizi drastično i šokantno prikazan, ali smatram da su ugroženi ne samo ilegalni radnici, iako je njihovo iskorištavanje najveće, nego i ostali, tzv. »legalni radnici«.

Zdravstvenih istraživanja migranata ima malo, objavljena su pojedinačna iskustva zdravstvenih radnika koji rade sa stranim radnicima u inozemstvu ili u nas, ali sistematskih novijih istraživanja nema. Kako se produžuje boravak migranata u inozemstvu pod nepovoljnim radnim i životnim prilikama tako su zdravstveni problemi sve veći, i kada se naši radnici jednom vrate bit će potpuno iscrpljeni i porušena zdravlja. Već je sada anketa rađena s radnicima — povratnicima pokazala da veliki dio njih ima zdravstvena oštećenja koja im umanjuju radnu sposobnost i mogućnost zapošljavanja (tzv. faktori otežane zapošljivosti). A valja uzeti u obzir da su te radnice u inozemstvu u prosjeku radile samo 10—15 godina, da većinom nisu starije od 45 godina i da im do kraja radnog vijeka preostaje još dosta godina.

Radili smo i na zdravlju djece migrantskih obitelji a u planu nam je rad na zdravstvenim problemima radnika u zajednici s invalidskom komisijom za građane u inozemstvu, koja ima bogato iskustvo i svu dokumentaciju o zdravstvenoj ugroženosti tih radnika, o čemu nam može više kazati dr Sremac, koji je ovdje prisutan.

PETER KLINAR:

Slušajući ovu zanimljivu debatu skicirao sam neke ideje za buduća istraživanja migracijske problematike koje proizlaze iz te debate, a osobito iz knjige o kojoj diskutiramo. Naveo bih samo pet teza.

Prva je da je potrebno teoriju migracijskih istraživanja graditi na modelu koji kombinira klasne vidike i vidike etničke stratifikacije. Taj model omogućuje istraživanje procesa adaptacije, integracije — kulturnog pluralizma, akulturacije, behavioralne i tihe asimilacije, o kojima sam već govorio, pa i drugih procesa značajnih za imigrante.

Druga je teza da je naša istraživanja potrebno više uputiti na probleme migracija u tzv. postindustrijskom društvu. Kod migracijskih pojava prepleću se relacije predindustrijskih, industrijskih i postindustrijskih društava. Istraživanje tih relacija značajno je za utvrđivanje razvojnih dimenzija migracijskih pojava. Za migracijska istraživanja značajan je globalni odnos razvijeni — nerazvijeni. O novom ekonomskom poretku vrlo se malo govori na znanstvenoj razini, a to je značajna građa i za migracijska istraživanja.

U suvremenoj sociologiji otvara se tema, koja je istovremeno i značajna tema za migracijska istraživanja, tj. problem kvalitete života. Kvaliteta života mogla bi biti dobra polazna točka za istraživanje migracijskih problema i za razvijanje nedovoljno razvijene sociološke teorije o fenomenima migracija.

Silva Mežnarić i Milan Mesić nabacili su problematiku građansko društvo — pokret. Probleme građanskog (civilnog) društva moguće je povezivati s problematikom suvremenih migracija. Imigranti i autohtone etničke manjine dio su marginalnih grupa. Jedan dio marginalnih grupa uključuje se u društvene pokrete. Imigranti, koji su politički neorganizirani i većinom neuključeni u političke organizacije, predstavljaju značajan potencijal različitih pokreta marginalnih grupa.

Konačno bilo bi važno teoretski utvrditi razlike između imigracijskih manjina, na jednoj strani, i autohtonih etničkih manjina, na drugoj. Ta je problematika u sadašnjoj literaturi slabo razrađena, pa mislim da bi takva komparativna studija mogla da nam sociologiji migracija dađe značajne odgovore među koje ubrajamo i kompleks prava imigranata i autohtonih manjina.

Studijski rad na procesima prijelaza emigrantskih u imigrantska društva već je počeo (Heršak) i time bi bilo korisno produžiti. U Jugoslaviji nemamo veći broj međunarodnih imigranata, ali naša poduzeća koja rade vani sa svojim jugoslavenskim detaširanim radnicima unajmljuju tuđe radnike. Znači, i na taj način mi postajemo imigrantska zemlja. Taj fenomen istraživački ne smijemo zaboraviti.

Možda na kraju još nekoliko praktičnih sugestija.

Mislim da je ovdje bilo sasvim jasno kazano da treba jedanput prestati s mnogim fikcijama koje stoje u našim deklaracijama i da je znanstvenoistraživački potrebno pojasniti takve fikcije. Na primjer, još uvijek govorimo o privremenom radu naših radnika u inozemstvu, još uvijek govorimo o njihovu masovnom vraćanju, još uvijek govorimo o našim radnicima vani kao dijelu radničke klase u Jugoslaviji. Još uvijek se prihvaća politika integracije koju u sadašnjoj situaciji u imigrantskim zemljama nije moguće realizirati. Poznato je da je osnovni interes u imigrantskim zemljama koncentriran na reemigraciju, a ne na integraciju imigranata. Integracija imigranata (s manjim izuzetkom Švedske) više je ili manje politička deklaracija koju, na primjer, veliki dio njemačkih istraživača ne prihvaća kao stvarnu imigrantsku politiku. Jer kulturnog pluralizma bez strukturalnog pluralizma nema, ili drukčije, u situaciji etničke stratifikacije i niza diskriminacijskih procesa ne možemo govoriti o integraciji imigranata. To zapravo nije integracija, možda nekakva kvaziintegracija, ali vjerojatnije asimilacija.

Konačno, mislim da bi interesantno bilo baviti se istraživački i nizom naših institucija koje imaju posla s našim radnicima vani: konzulatima, diplomatskim predstavništvima, bankama, školama, klubovima, informacijskim sredstvima, socijalnim radnicima, pa i crkvama. O tim institucijama ne znamo dovoljno jer one nisu bile predmet ozbiljnih objektivnih istraživanja. Jedna od poruka ove knjige jest da se ide iza kulisa, da se ide u stvarnost — a to je bitno za sociološka istraživanja.

I nužna bi bila valorizacija čitave migracijske politike ne samo migracijskih politika imigrantskih zemalja. Danas nam nedostaje jedna ozbiljna kritička analiza različitih emigracijskih i reemigracijskih politika emigrantskih zemalja, a osobito jugoslavenske migracijske politike.

Potrebno je latiti se istraživanja i kategorija nezaposlenih, ilegalnih imigranata, marginalne druge generacije migranata, detaširanih radnika i najamnih tuđih radnika u našim poduzećima u inozemstvu.

To su neke sugestije na koje potiče Wallraffova knjiga i koje su bile u ovoj diskusiji nabačene.

MILAN MESIĆ:

Hvala vam, Klinar, posebno na ovom prilogu u završnoj diskusiji, koji, na neki način, možemo shvatiti kao sintezu i rezime ove naše diskusije ...

PETER KLINAR:

Ne, na to ja nisam pretendirao.

MILAN MESIĆ:

... to više što ja to ne bih bio kadar sam učiniti, budući da svoju ulogu ovdje shvaćam prije svega kao ulogu domaćina i voditelja a ne kao predsjedavajućeg. Ta mi uloga među vama po zaslugi ne bi nikako pripadala.

Pretpostavljam da još nismo sve iscrpili, pa ako još netko ima nešto reći, molio bih da se javi.

ŽIVAN TANIĆ:

Mi smo sada završili jednu fazu istraživanja. To je zapravo faza istraživanja fizičkog fenomena: ljude smo gledali kao statističke jedinice, matematičke simbole.

Međutim, ovo što je ova studija — ja je sada nazivam stvarnim i punim epitetom jer je ova Wallraffova knjiga zapravo studija, retka i jedinstvena sociološka studija koja je dala jedan drugi, da upotrebim filmski izraz, rakurs snimanja — što je ova studija dala smatram da je to baš ono što nam je nedostajalo, a što verovatno nije moglo u našoj sredini da bude prije akceptirano, to je u stvari jedan socioantropološki pristup izučavanju ovog fenomena. Nama je potreban jedan novi Malinovski ili Boas ili jedna nova Margaret Mead, koji će da možda sličnim metodama, ne istim, jer je Wallraff primenio te njihove metode na jedan moderniji način, da dakle tim sličnim metodama oslika tu ljudsku sudbinu čoveka, ne kao činjenicu nečega, ne kao instrumentalizovan deo nečega, sistema, politike itd., već da oslika te ljudske sudbine uzimajući čoveka kao univerzalno biće, gde on kao čovek biva degradiran. Jer sve šta je Wallraff spomenuo u svojoj studiji, jest degradacija toga bitnoga ljudskoga u čoveku.

PETER KLINAR:

Antihumanizam.

ŽIVAN TANIĆ:

I čitava je njegova poruka u tome, koliko sam video, tražiti jednu drugu viziju humanizma izvan sadašnjeg sistema. On ne kaže koju, on je angažovan, on samo nagoveštava koja bi to mogla biti druga vizija društva. Razume se, on nije ni utopista, mada se u intervjuu može i toga naći. To se može postići nekim moduliranjem sadašnjeg društva, nekim njegovim novim dizajniranjem. Bitno je to da se mora koren ljudske egzistencije promeniti; osnova njegove egzistencije. Onda ne bi bilo ni hijerarhije kultura ni hijerarhijskog odnosa u kulturama, ne bi bilo ni one formalističke, ili kako bih rekao, pravne koegzistencije kultura i različitih ljudi, već bi ljudi postali jedni drugima bliži. Oni bi se oplemenjivali samim tim što razmenjuju svoje i tuđe kulturne poruke, svoje i tuđe kulturne tradicije, sve ono što čovek nosi u sebi kao historijsku kondenzaciju svoje prošlosti iz koje ne može da pobegne i ne treba da pobegne, ali ne treba ni da bude degradiran, ne treba da bude getoiziran, kao što mu se ovde, u knjizi, zbivalo.

I, ako je išta za sociologiju bitno kao poruka iz ove knjige, to je promeniti ili, bolje reći, nadopuniti u narednim istraživanjima nove uglove, nove teorijske i druge vrednosne pristupe u izučavanju migracija. I zato se migracija ne može, kao što ni ovaj čovek to nije uradio, izučavati neangažovano, neopredeljeno, jer je ona u svakom slučaju tragika jedne ogromne grupe ljudi, tragika koja će se možda pretvoriti u jednu mnogo širu tragediju, možda tragediju kontinenata, tragediju čitavih nacija, tragediju ogromnih klasnih i drugih slojeva, koji će se pretvoriti u nešto slično Aliju.

Dok sam ovo čitao, razmišljao sam zar i mi nismo mogli da bar hipotetski koncipiramo takav jedan pristup da ga unesemo u naša istraživanja kao moguću etapu, nego samo ovako, da kažem oportunistički ili zaneseni nekim matematskim statističkim tehnikama izučavali te ljude kao puke statističke jedinice, a ne kao živa bića sa svojim projekcijama, sa svojim aspiracijama i svojim životima.

I ako je ovde u ovoj knjizi išta važno, to je gledati čoveka s njegovim htenjima. Ta njegova htenja ne proizlaze iz neke ideološke sfere, ne proizlaze iz neke indukcije, to je ono što on nosi kao historijsko biće, kao jedan historijski pandan svoje evolucije, kao generičko biće.

To je ono što smo mi u izučavanju migracija, u sociološkom ili nekom drugom aspektu zanemarili, jer smo migrante posmatrali kao i sve druge socijalne strukture, socijalne slojeve gde je istraživač još mogao biti vrednosno neutralan čovek. Ali, u istraživanju migracija ne možemo biti vrednosno neutralni. Moramo te ljude doživljavati, moramo se uživiti ... Wallraff se epatično s tim ljudima sjedinio i samo je tako mogao da ih osvetli, drukčije ne bi mogao. Sa distance ne bi mogao da osvetli ovo što je osvetlio.

Mi uvek držimo neku distancu imajući u vidu različite stvari, bilo vrednost podataka koje tražimo, bilo njihovu kvantifikaciju. Ovaj čovek je bez kvantifikacije naveo takve tipološke primedbe, takve uzorkovane jedinice, da tu više i ne treba nikakva kvantifikacija. S ovim je primerom jasno osvetljeno, kao s matematskom formulom, niz kvantitativnih pokazatelja, indikacija, koje daju ključ za razumevanje stvari. Nije bez razloga ova knjiga toliko čitana od običnog sveta, a ja mislim da će ona poslužiti kao siže za niz literarnih obrada ali na jedan drukčiji način, jer kad se radi o umetničkoj obradi, uvek se zahvataju samo površinske stvari. Ali ovde je dana suština, dano je ono bitno, ljudsko: kako čovek doživljava ovaj svet u koji je nužno ubačen.

MELITA ŠVOB:

Nadovezujući se na vašu diskusiju želim kazati da je konačno potrebno sagledati ne samo statističke podatke i brojke, te konzultirati službene podatke nego i zaviriti iza njih — gledati čovjeka i njegove probleme. Samo bi dopunila da takav način rada implicira timski rad sa stručnjacima raznih profila (sociolozima, kulturolozima, antropolozima, pravicima, ekonomistima, liječnicima, itd.) koji bi obradili razne aspekte migracije.

Vjerujem da je ova knjiga i današnja diskusija o njoj zakoračila velikim korakom prema poznavanju migracija, a činjenica da smo se sastali stručnjaci iz različitih centara i ustanova i raznih profila, kako bismo porazgovarali o zajedničkom problemu daje nam nadu u buduća zajednička istraživanja i buduću suradnju, koje dosad nije bilo, ili je bilo nedovoljno.

ĐORĐE ZELMANOVIĆ:

Iako sam ovdje pomalo u ulozi »*advocatus diaboli*« (mislim u ovom slučaju na moje veze s Wallraffom), ipak bih na kraju postavio mali znak upita, nadovezujući se na ono što je malo prije rečeno. Mislim da Wallraff određenog zaključka nema. On je na izvanredan način skicirao *status praesens*, ali ono što je ovdje i spomenuto: da u svom intervjuu on ide na dosta neodređeno rješenje, ponešto bih korigirao i rekao da on dosta određeno ide na izrazito filantropsko rješenje, koje se zapravo ne može smatrati rješenjem. Kada sam s njim razgovarao on je s velikim ponosom i duboko uvjeren naglasio da je grad Duisburg stavio na raspolaganje svotu od milijun maraka kako bi olakšao rješenje emigrantskih problema. I sam Wallraff dao je od svog honorara za knjigu milijun maraka da se uredi neko uzorno naselje za gastarbajtere i Nijemce, gdje bi zajedno živjeli, u misli i dalje vodili akciju prikupljanja sredstava za tu svrhu. To je vrlo lijepo, čovječno, humano, ali ponešto idealističko i utopističko. Upravo zato nije fundamentalno rješenje.

Ukoliko se traži bilo kakvo rješenje, ono bi prije svega, moralo proizići iz znanstvene analize stvarnih činjenica, a ne iz Wallraffovih altruističkih zamisli. Mislim da Wallraff ni svojim jedinstvenim pristupom, ni svojim shvaćanjima, čak

ni na osnovi svojih stvarnih doživljaja ne bi mogao pružiti neki model ili skicu modela za bilo kakvo uspješno rješavanje, ako je to u sadašnjim društveno-političkim uvjetima u SR Njemačkoj i u konkretnim uvjetima stranih radnika uopće moguće.

Wallraffov pristup jest ono što je drugarica Mežnarić malo prije navela — izvjestan kristijanizam. Taj je pristup vrlo human, ali ne bih rekao da može biti i efikasan u temeljitom rješavanju problema. Wallraff je bio vrlo blizak Böllu, a Heinrich Böll zapravo je najkrajniji lijevi katolik. Pristup je, dakle, vrlo human ali rješenje je u krajnjoj liniji (kao što i iz intervjua u pogovoru knjige proizlazi) u biti filantropsko. Kada sam bio kod Wallraffa zbog tog intervjua on je zakasnio sat i pol i stigao sav ozaren iz Duisburga, gdje je upravo išao da vidi kompleks zgrada gdje će stanovati i zajednički živjeti strani radnici s domaćima. To je vrlo plemenito i lijepo zamišljeno, ali i to je samo djelomičan, samo pojedinačan način rješavanja, a nikako model. Znam dobro Wallraffa, i znam da su mu namjere humano najpozitivnije i najplemenitije, međutim smatram da on ne prilazi rješavanju problema s globalnoga, znanstvenog nivoa već više nošen emocijama.

UPADICA:

Bez obzira što on htio, on cilja nešto što mi možemo uzeti kao jedan ...

DORĐE ZELMANOVIĆ:

Medicinskom terminologijom rečeno Wallraff je dao točan *status praesens* — izvannrednu dokumentaciju. Ali koja će se terapija na osnovi toga nalaza primijeniti i kako, to je stvar širih razmatranja i rješavanja. Da ostanem kod medicinske terminologije, mislim da je terapija stvar jačih, stručnijih kalibara nego što je on. Ja nikako ne želim umanjiti vrijednost njegove dragocjene osnovne građe, koja se ne može zaobići, ali je za rješavanja potrebna šire fundirana znanstvena, idejna, pa i politička aparatura. Time, naravno, nikako ne bih htio umanjiti Wallraffovo izuzetno značenje u publicistici i reportaži na najvišoj svjetskoj razini.

IVO SREMAC:

Htio bih se samo kratko nadovezati na ono što je iznijela doktorica Švob. Pravnik, ekonomist, sociolog, promatra, raspravlja, registrira fenomene kako bi što dublje prodro u bit migracijske problematike.

Kao medicinar, a u funkciji medicinskoga vještaka na provedbi međunarodnih sporazuma o socijalnom osiguranju, držeći se pri tom teme današnjega Okruglog stola, iznio bih tek jedan segment problematike koju obrađujemo, a koji se sastoji u zapažanju medicinskoga vještačenja invalidnosti i preostale radne sposobnosti naših radnika migranata u SR Njemačkoj od tamošnjih organa vještačenja. Ovom prilikom mislim isključivo na kriterije u vještačenju njemačkih kolega. Ne govorim o slučajevima iz Wallraffove knjige, drugim riječima, ne govorim o radnicima koji su u nekoj vrsti ilegalnog rada u SR Njemačkoj, nego o ljudima koji su obuhvaćeni i koje prema tome štiti postojeći Sporazum o socijalnom osiguranju između SFRJ i SR Njemačke, sklopljen i potpisan 1968, a stupio na snagu 1969.

U medicini ne postoji pojam istine u filozofskom smislu riječi nego postoji pojam medicinske istine kako ga nazivaju njemački liječnici-vještaci. Pojam medicinske istine u navedenom kontekstu osniva se na vjerojatnosti. Što je vjerojatnost?

Liječnički vještaci u SR Njemačkoj koriste se u eksplikaciji pojma vjerojatnosti poznatom definicijom velikoga filozofa Kanta, a koja izvorno glasi: »... das für wahrhalten aus unzureichenden Gründen, die aber zu den reichenden ein

grösseres Verhältnis haben als die Gründe des Gegenteils«, a u slobodnom prijevodu: držati nešto istinitim, ako argumenti koji govore za to imaju veću moć nego argumenti koji govore protiv.

U principu medicinskog vještačenja ne smije kriterij biti blag ili strog, to je pogrešan pristup. Naši nalazi i mišljenja moraju biti objektivni a time i pravedni, pazeći pri tom na što veću mogućnost ujednačenosti kriterija.

U posljednje dvije-tri godine primjećujemo da su u nekim slučajevima vještačenjem invalidnosti i preostale radne sposobnosti, što su ih donijele njemačke kolege, ocjene na štetu naših radnika, s obzirom na njihov aktualni zdravstveni status. Naš je uzorak promatranja velik, jer od ukupnog broja naših radnika migranata u SR Njemačkoj čak 40% otpada na SR Hrvatsku, druga je po redu sa oko 22,5% BiH, dok SR Srbija uključujući Beograd pokriva 10,5% osiguranika.

Liječničke komisije zdravstvenog osiguranja te invalidske komisije mirovinsko-invalidskog osiguranja u Hrvatskoj već mnoge godine prate kretanje kako morbiditeta tako i invaliditeta osiguranika.

Nažalost, analognih studija koje bi se odnosile na naše radnike migrante u SR Njemačkoj do danas u većem uzorku nemamo. Smatram neophodnim da se odgovarajuća istraživanja provedu, a potom da se izvrši komparacija s domaćim uzorkom kako bi se utvrdile razlike, a te će razlike, po mom mišljenju, barem u području patologije pojedinih tjelesnih sustava, biti signifikantne. Iz tako dobivenih činjenica moći će se ispravno evaluirati realna cijena svake njemačke marke što su je naši radnici migranti zaradili u inozemstvu.

No, da se vratim Wallraffovoj knjizi.

Čitajući nalaze i mišljenja njemačkih kolega o našim migrantima u SR Njemačkoj, našao sam tu i tamo sljedeće: radi se o osiguraniku starom 54 godine, Turčinu ... Interesantno, ne sjećam se da je uz generalije našega radnika migranta, navedeno da je Grk ili Talijan. (Ne zaboravimo da je i Wallraff bio — Turčin.) Osim toga, našao sam, čak i često, da se u liječničkom nalazu, u rubrici statusa nalazi: jak vonj luka ili češnjaka iz usta, pa se prisjećam analognih citata iz Wallraffove knjige. Tijekom četrnaestak godina rada na tom polju, radeći u vještačenjima bolesti naših migranata u SR Njemačkoj, nalazimo da se ikonografija našega migranta u legalnom radnom odnosu, istina rijetko, identificira sa u knjizi prezentiranim imageom Turčina.

Registrirali smo, a i sada registriramo pojedine ocjene njemačkih liječnika-vještaka donesenih o radnoj sposobnosti naših migranata a koje su, sigurno eufemistički rečeno, diskutabilne — no, da budem konkretan, iznosim neke slučajeve.

Jedan naš radnik na privremenom radu u SR Njemačkoj doživio je ekstenzivni infarkt srca pa je bolnički tretiran u Njemačkoj. Poslije je utvrđena koronarna bolest srca te vrećasto ispućenje srčane stjenke kao komplikacija preboljelog infarkta, takozvana aneurizma srca. Osiguranik je poslan na operaciju u SAD, u Huston, gdje je izvršen četverostruki Bypass i izvršena operacija aneurizme srca. Međutim, u nalazu vještaka pri ocjenjivanju invalidnosti, kao glavna bolest navodi se više-manje nebulozan termin kardiofobija kao glavna postojeća bolest, a to bi od prilike trebalo značiti da taj osiguranik boluje od straha pred nekim srčanim oboljenjem. To svakako nije točno, jer je osiguranik prema objektivnim kriterijima medicinske znanosti ipak kronični kardiopat, dakle, pravi srčani bolesnik. Njegov zahtjev za invalidsku mirovinu odbačen je s obrazloženjem da može obavljati lake poslove uz stanovita kvalitativna ograničenja.

Drastičan je i slučaj koji svakako zaslužuje da bude spomenut. Osiguranik o kojemu je riječ rođen je 1926. a radio je oko 14 godina u Njemačkoj kao električar. Godine 1970. doživio je u Njemačkoj u prometnoj nesreći ozljedu trbuha pa mu je operativno odstranjena slezena. Godine 1980. zbog čira na želucu izvršena je

resekcija želuca a zbog upale i kamenca izvađen je žučni mjehur. U ožujku 1984. ponovno je bolnički liječen u Njemačkoj zbog suženja mokraćne cijevi. U ožujku 1984. utvrđen je rak srednjega režnja desnog plućnog krila pa mu je 22. 5. 1984. odstranjen srednji režanj desnoga pluća. Pored toga, njemački organ medicinskog vještačenja utvrdio je i degenerativne promjene kralježnice prvenstveno u njezinu slabinskom djelu.

Neshvatljivo je da njemački organ vještačenja pri pregledu osiguranika dana 14. 10. 1984. utvrđuje da je taj čovjek sposoban za rad sa danom 15. 10. 1984., a to je nepunih pet mjeseci od dana kada mu je zbog raka odstranjen srednji režanj desnoga plućnog krila. Pri tome treba još istaknuti da je scintigrafija koštanog sustava pokazala suspektne nakupine u području VI ili VII rebra te u slabinskom dijelu kralježnice. Da je njemački organ medicinskog vještačenja napravio fatalnu grešku dokazuje činjenica da je zbog metastaza raka naš radnik migrant umro dana 31. 3. 1985.

Smatram, da je svaki daljnji komentar zaista suvišan.

U sljedećem slučaju radi se o osiguraniku srednje životne dobi kroničnom alkoholičaru, s teškim oštećenjem perifernih živaca na nogama, s nesigurnim hodom, takozvanim ataktičkim hodom, te s alteriranom psihom na bazi dugogodišnjeg etilizma. Dakle, radilo se o slučaju koji je zahtijevao dugotrajno liječenje te, najvjerojatnije po svim objektivnim kriterijima, i utvrđivanje prava na invalidsku mirovinu. Njegov je zahtjev na mirovinu odbijen, jer da ne postoji bilo profesionalna nesposobnost bilo nesposobnost za privređivanje. Osiguranik je u stanju smetenosti, dakle, teško bolestan, učinio samoubojstvo bacivši se u Majnu.

Donesena je ocjena i u ovom slučaju, ako ništa drugo, barem vrlo dubiozna u svojoj opravdanosti.

SREĆA PERUNOVIĆ:

Tekst koji sam pripremila nasloвила sam »Kultura i gastarbajteri, a pod motom što ga izražavaju Nietzscheove riječi: »... i da više ne tražite porijeklo zla iza svijeta.«

Wallraffova knjiga »Na samom dnu« ne sadržava ni poglavlje ni odlomak koji bi bio posvećen kulturi kao zasebnoj i od drugih odvojenoj sferi, baš kao što ni život na samom dnu nema kulturne manifestacije u tom smislu, dakle, ne slučajno i ne autorovom redukcijom. A ipak omogućuje razmatranja o kulturi kada se kultura poima kao proces nastajanja životnih formi i životne forme određenog naroda na određenom prostoru.*

Wallraffova knjiga izuzetno je i potrebno svjedočenje o užasu ljudi sa društvenog dna. Ona je, zapravo slika jezivog vremena preko čije se jezovitosti olako prelazi. Da »zajednička imenica 'čovjek', ime za pojam koji se pod tim imenom podrazumeva, zazvuči 'gordo' — treba se tek boriti.«**

U ovom tekstu opredijelila sam se upotrebljavati izraze: građanin i gastarbajter, odnosno došljak. Izraz građanin upotrebljavat ćemo za državljanina te razvijene zemlje (SR Njemačke) (a ne, dakle, kao dio hotomije iz marksističke literature: građanin — buržuj koga karakteriziraju povoljniji životni uvjeti, a izraz gastarbajter ili došljak za radnika-stranca, tj. za deprivilegirani dio društva čiji su članovi porijeklom i/ili državljanstvom iz druge sredine.

Wallraff u svojoj knjizi daruje činjenični materijal do kojeg je došao dajući cijelog sebe (što, usput budi rečeno, uvijek iznova izaziva moje divljenje, ma gdje da se takvo za šire dobro pregalaštvo manifestira), a konkretne činjenice polazna

* »Ogoljeli pojam kulture iskazuje se upravo kao reproduciranje zaborava zbiljske reprodukcije života«, Ž. Puhovski: Kontekat kulture, »Kulturni radnik«, Zagreb 1979, str. 57.

** M. Stojanović: Ruska književnost, II, Sarajevo-Beograd, 1978.

su točka za zaključivanje o stvarnosti. U kategorijama sociologije njegov rad može se označiti metodom promatranja s učestvovanjem i to u obliku potpunog učesnika,* a ona, kako se sve više uvjeravamo, ide u red najsigurnijih metoda u istraživanju društvenih pojava. Knjiga »Na samom dnu« upravo je jedan od onih oblika građe — osnove koja nam daje naslutiti vrijednost takvih metoda. Ona je građa kakvu može priželjkivati sociolog za uvid u stanje stvari za pojavu koja ga zanima. Ovdje mu se uvid pruža tako što je najtegniji dio opažanja iz života na terenu već obavljen — »plaćen« golemim utroškom fizičke i psihičke energije.** U tom smislu Wallraffova knjiga ostaje izvor čije su tek prve kapi okušane.

Sada dolazimo do pitanja na koji način knjiga »Na samom dnu« svojim sadržajem i bitnošću o kojoj govorimo upućuje na promišljanja o kulturi (konkretnog društva)? Da bi se vidjela veza između tako empirijski »građene« knjige o tegobama i mučninama izvan tzv. kulturne »sfere« jednog društva i promišljanja o kulturi tog društva, valja poći od nekih elemenata osnova sociologije kao znanosti, od toga:

1. da je njezin temeljni zadatak ujedno i istovremeno kut njezina gledanja — aspekt totaliteta;***
2. da se društvene pojave zbivaju uz sudjelovanje i svjesnu djelatnost ljudi, a ne kao usud poslan od neke više sile izvan njih samih; i
3. da se ključ za razumijevanje društvenih pojava nalazi u procesu proizvodnje određenog načina života.

Na tragu tih odrednica dolazi se do stava da je »kontekst kulture njezino društveno proizvođenje«. »Dakle, proizvodnja koje se zbiva barem dvoznačno: a) kao proizvođenje socijalnih uvjeta u kojima je kultura kao posebna 'sfera' uopće i moguća, i b) kao neposredno zbivanje kulturnog 'rada'.«+ Uvid u procese proizvodnje određenog načina života, u temeljne društvene odnose, omogućuje puni razgovor o kulturi. Ili, drugim riječima: »pravo (se) pitanje o kulturi i postavlja tek iz njezina konteksta, iz konteksta koji ujedno označuje mjesto proizvodnje njezinih temeljnih sadržaja i samih pretpostavki njezina održavanja kao oposebnjene 'sfere'.«++

Knjiga »Na samom dnu« predstavlja jedan od objekata kroz koji je vidljivo stanje u suvremenom njemačkom društvu, stanje kao rezultat djelovanja temeljnog principa građanskog svijeta — profita. Wallraff pokazuje da je u suvremenom (njemačkom) društvu svijet stranih radnika na samu njegovu dnu, tamo gdje forme eksploatacije još nisu učinjene neprimjetnima, već još uvijek imaju svoje surove oblike 19. stoljeća. Pretežni »pripadnici« tog dna jesu došljaci (domaći radnici tu su samo kao pojedinačni slučajevi) zarobljeni unutar njegovu obruča ili su na samu njegovu rubu gdje se klate između tegobne ali podnošljivije zbilje i unutrašnjosti toga gastarbajterskog pakla. Wallraff ovom knjigom svjedoči o toj zbilji, i premda se knjiga odnosi na gastarbajtere i premda su državljani Njemačke tek poneki od »stanovnika na samom dnu«, knjiga svjedoči o društvu strukturiranom prema principu profita i mnogo toga pokazuje.

Pokazuje da je evidentno postojanje onih »gore«, u čistom i luksuznom i onih »na dnu« pritisnutih iscrpljujućim radom i ponižavajućim uvjetima života; pokazuje evidentnu ovisnost onih »sa dna« o onima »gore«; pokazuje da oni »gore« posjeduju ili kapital ili neki drugi izvor moći, a oni »dole« samo svoju radnu snagu. Pokazuje da je evidentno bezobzirno odnošenje onih »gore« prema onima »dolje«;

* Usp.: V. Milić: Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1973, str. 440.

** Usp.: V. Milić, *ibidem*, str. 441.

*** Th. W. Adorno, M. Horkheimer: Sociološke studije »Školska knjiga«, Zagreb, 1980.

+ Z. Puhovski, *op. cit.*, str. 96, i dalje.

+ + Z. Puhovski, *ibidem*.

pokazuje evidentni lopovluk onih »gore« na račun onih »na dnu«; pokazuje evidentne prijevare onih »gore« koje čine onima »dolje«. U knjizi su evidentna cijedenja svih životnih sokova onima »dolje« da bi se napojili novčanici onima »gore«; evidentne su ucjene što ih oni »gore« namještaju onima »na dnu«, i još mnogo toga, a evidentno je da je sve to zbog novca. Profit je, naime, pokretačka točka cijeloga tog kola. Wallraff to lucidno iznosi, na primjer, ovako:

»LAB u Ulmu jedan je od najvećih privatnih zavoda za ispitivanje lijekova u Evropi. Kartoteka obuhvaća 2.800 probanda. Probandi su pokusne osobe. Može se kazati i tako: na nama se iskušava ono što ozdravljuje profite farmaceutске industrije, a kao popratno djelovanje može koristiti i pacijentu« (str. 136).

Ili: »Osnivač tvrtke Ray Kroc zna što hoće: »Očekujemo novac kao što se očekuje svjetlo kad se pritisne prekidač« (str. 33).

Ili: »Mehmed plaća svojim zdravljem; Remmert plaća 12 maraka, 24 bruto, na sat« (str. 105).

Vjerojatno nikada i nigdje u povijesti civilizacije nije zapisana u zakonske i slične papire, deklaracije i političke programe sintagma: pravo na eksploataciju čovjeka kao ozakonjenje ili zastupanje njezina sadržaja, premda čovječanstvo nije svoju (dosadašnju) mladost proživjelo bez monstruoznih odredaba (zakona), kupoprodajnih ugovora za ljude i slično. A, ipak je to »pravo« jedan od temeljnih točkovna dosadašnje historije čovječanstva koji nisu ništa manje gazili živote nego što su ih omogućavali. Ono je vulkanska snaga u povijesti civilizacije, ali stoljećima i stoljećima skrivana šumom obmana i varki. Tek s raspoznavanjem suštine društvenog načina proizvodnje i kritikom njegovih oblika u klasnim društvima, omogućeno je poznavati »pravo na eksploataciju« i time odmatati ružičaste i druge celofane što zakrivaju dosadašnju opću čovjekovu poziciju. Načelo profita kao glavno načelo suvremenih društava leži na tom »pravu«. Zbog toga se može pretpostaviti da bi društvena struktura u SR Njemačkoj, i da nema došljaka, imala iste koordinate: one »na dnu« i one »gore«. A kultura dizajnera i kultura rudara u uvjetima ovakva temeljnoga društvenog odnosa kakva je u današnjoj Njemačkoj (i, dakako, ne samo u njoj) bile bi — dvije kulture u jednoj Njemačkoj.

Uobičajeni sofisticirani komentar položaja došljaka u ekonomski razvijenijoj sredini glasi: gastarbajteri su u konfliktu sa sredinom. Promišljanje tog iskaza u njegovoj »uličnoj« varijanti razotkriva točku s koje se manje-više nesvjesno sudi došljacima. Iako konflikt podrazumijeva najmanje dvije strane, u svakodnevici taj iskaz nerijetko ima naglasak na gastarbajtere u odnosu na sredinu. Tako se ne govori o konfliktu između sredine i gastarbajtera, već se ističu došljaci kao element koji narušava postojeće stanje, dakle, nema međusobne i obostrane sučeljenosti, taj iskaz sadrži izdaleka podržavanje predodžbe o tihoj, mirnoj, dobroj sredini, kojoj, eto, ti prljavi gastarbajteri narušavaju mir i njezinu idilu. Indirektno, to znači dalje podržavati predodžbe da bi sve bilo u potpunom redu da ne bi bilo svih crnih rabota i poslova na crno, da ne bi bilo grubih i teških uvjeta, da ne bi bilo siromaštva, da ne bi bilo nepravde, da ne bi bilo zločina i nasilja — tada kad ne bi bilo tih sa strane: gastarbajtera-došljaka. U najmanju ruku, dakle, iskaz s takvim naglaskom sredinu ostavlja neupitnom, jer naglašava konfliktnost gastarbajtera u sredini, a zanemaruje sredinu kao dio tog konflikta.

I dok takav komentar može voditi »teorijskoj« stranputici kada ostaje neproširen, odnosno s naglaskom samo na došljake kao tvorce društvene disharmonije, on može biti puno drastičniji po svojim posljedicama kad se »zaživi« sa svakodnevnim životom. To je onda kada se takav komentar pojavljuje kao objašnjenje konflikata što ih naturajni mehanizmi vlasti, a brane tzv. obični građani. U osnovi je sukoba, tvrde oni, nekultura došljaka u kulturnoj sredini. Njihovo uvje-

renje poprima sasvim konkretni oblik i manifestira se onako kako to nalazimo u jednoj Wallraffovoj rečenici: »Svagdašnja mržnja prema strancima nije više ništa novo.«

A o čemu se zapravo radi?

Proizvodnja radi profita, sa svim svojim ukrasima bogatog društva, ima kao što to navodi H. Braverman, akumulaciju bogatstva na jednom polu društva i akumulaciju bijede na drugom polu, s tim što razmjeri sve više poprimaju drastične veličine i oblike. Došljaci gotovo redovito pripadaju onome drugom polu (ali ne samo oni). Bogatstvo i tzv. napredak u uvjetima gdje je kapital temeljni društveni odnos, ima za pretpostavku svog opstanka i funkcioniranja taj drugi društveni pol, a njega karakterizira najdrastičniji položaj u općoj degradaciji rada. Proizvodnja profita i mreža odnosa koju ona uspostavlja proizvodi luksuz i privilegije za tzv. kulturni dio sredine. »Nekulturnom« dijelu ostaje mukotrpan život. Potreban je, naime, netko na čijim se plećima profit ostvaruje. Na taj način nekultura deprivilegiranih ostaje pretpostavka luksuza i kulture privilegiranih. Društveni odnosi, dakle, gdje je proizvodnja profita vrhovni princip, čelični su čuvari i generatori gastarbajterske nekulture. Koliko god se građanin zgražao nad nekulturom došljaka, bitni je interes takve tzv. »kulturne« sredine zadržati *status quo*, a time i došljake u položaju u kojem jesu, a to podrazumijeva i stanje (ne)kulture kakvo jest.

Građaninu koji pije dobro pivo i mirno spava, za tu vrstu njegovu mira koji se osigurava zatvaranjem očiju pred neugodnim činjenicama i sastoji se u tome, neophodna je priča o nekulturnome i nasilnom gastarbajteru koji zagađuje čistu i kulturnu zemlju. O uvjetima »života i rada« gastarbajtera građanin ne želi slušati, znati, razmišljati, te zato u njegovu svijest, u svijest tako »kulturnog« građanina najlakše sjeda slika o došljaku kao agresivnome, primitivnom, zaostalom, neprirodnom, ukratko — nekulturnom.

U takvim uvjetima, dakako, nerijetko se proglašava da kulture nema onaj tko pitanje (svoje) čovječnosti razumije kao poziv na borbu. Kultura se često svodi na pristajanje da se bude pristojan. (»Ali, mi vam dajemo kruh, posao. Kako ste nezahvalni!« — Prizor štrajka Drage Trumbetaša, grafičkog radnika-gastarbajtera iz drame »Der Nichtraucher«, 1986.)

Tragedija je u tome što sve dulji boravak u uvjetima koje nam Wallraff tako zorno predočava uspješno uništava tragove ljudskosti i zaista od ljudi čini tupe, glupe, ružne, prljave bogalje i tako retroaktivno gotovo u potpunosti potvrđuje predrasude kao činjenice. Zato je potrebno od vremena do vremena upozoriti na »fakat da su došljaci ljudi«, tj. da nisu oduvijek bili samo radna snaga ili da nisu oduvijek bogalji ili da nisu oduvijek bez dostojanstva. Potrebno je podsjećati, kao što to čini Wallraffova knjiga, da ih prijelaz u civilizaciju te »kulturne« sredine često stoji moralne degradacije i fizičkog uništenja. Da, zauzvrat oni, istina, imaju nekoliko novčanica više. Građani, pak, također je činjenica, s njima, s došljacima, i zahvaljujući njihovoj osakaćenome, turobnom, teškom životu, posluju još bolje i imaju puno više novčanica.

Da zaključim: Wallraffova knjiga snažno je svjedočanstvo o životu »na samom dnu«; i o tome da se antagonizam između društvene sredine i došljaka ne može svesti na nekulturu došljaka, jer se tu prvenstveno radi o klasnoj podijeljenosti u društvu, pa tek onda slijede ostale podijeljenosti.

Wallraffova knjiga svjedoči i upozorava, i u tome je njena neprocjenljiva vrijednost, da milijuni ljudi nemaju uvjete da budu ljudi ni u elementarnom vidu. Zato samo ignorant ili beskrupulozan cinik može onda sloju društva koji tako živi lijepiti ocjene o nekulturi a da istovremeno odbija saznati činjenicu o stvarnim uvjetima života, jer onda bi morao, kao dio tih uzroka za ponašanje došljaka, prepoznati i pretpostaviti društvene i kulturne privilegije.

Je li potrebno — zato da nas ne bi zaveo osjećaj olakšanja što se te grozne stvari zbivaju tamo negdje drugdje, u nekoj zločestoj kulturi Wallraffove Njemačke, a ne u nas, je li, dakle, potrebno naglašavati da je davljenje ljudskosti u močvari profita sveopća pojava, kao i ovakav njen sukladni građanin?

Međutim, treba reći još nešto. Društvo koje je proizvelo kulturu koja može uraditi nekim svojim dijelom, gastarbajterima, ono što je uradilo današnje njemačko društvo, isto je to društvo, ista je to kultura koja je dala hrabrog Wallraffa i knjigu »Na samom dnu«. Ta ista kultura tiskala je ova svjedočanstva i u toj kulturi kupljeno je tri milijuna primjeraka knjige. I na kraju, ta je kultura dala povod ovoj kulturi za jedan kulturni čin — današnji skup — traganje za spoznajom. U interesu ljudskosti.

MILAN MESIĆ:

Ako se nitko više ne javlja za riječ, ostaje mi da zaključim skup, ne da iznosim zaključke, jer tako nisam ni shvatio svoju ulogu, a to smo već na neki način obavili. Mogu jedino izraziti posebno zadovoljstvo što je za tako malo organizacijskog i pripremnog truda izašao, po mom sudu, tako kvalitetan skup, što je također najbolji doprinos i primjerena rasprava ovoj Wallraffovskoj kvalitativnoj metodi.

Hvala svima.

NA OKRUGLOM STOLU SUDJELOVALI SU:

dr Peter KLINAR	Fakulteta za sociologiju, politične vede in novinarstvo, Ljubljana.
dr Milan MESIĆ	Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb.
dr Silva MEŽNARIĆ	Inštitut za izseljenstvo, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.
dr Aleksa MILOJEVIĆ	Ekonomski institut, Banja Luka.
dr Rade MILOVANOVIĆ	Savezni sekretarijat za inostrane poslove, Uprava za radnike na radu u inozemstvu, Beograd.
mr Sreća PERUNOVIĆ	Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb.
dr Ivo SREMAC	Samoupravna interesna zajednica mirovinskog i invalidskog osiguranja radnika Hrvatske, Područna služba u Zagrebu, Zagreb.
dr Melita ŠVOB	Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb.
dr Živan TANIĆ	Institut društvenih nauka, Beograd.
Dorđe ZELMANOVIĆ	»Vjesnik«, Zagreb.

EMIL HERŠAK

Urbino, 27. svibnja 1986.

NEKA RAZMIŠLJANJA O KNJIZI G. WALLRAFFA

Moglo bi se reći da je najnovija knjiga Güntera Wallraffa, »Na samom dnu« (SNL, Zagreb, 1986) višestruki i ključni odgovor na mnoge dileme koje nastaju u problematici položaja stranih radnika u zapadnoevropskim društvima. Naime, u svijetu brzoga tehnološkog razvitka, sve češće susrećemo postavke o prijelazu u tzv. »postindustrijsko društvo« u kojemu klasični oblici izrabljivanja tuđeg rada postupno nestaju ili gube prijašnje značajke. U tom razvojnom okviru, tvrdnja da strani radnici čine međunarodnu »rezervnu armiju rada« u sustavu eksploatacije može zvučiti pomalo dogmatski. Još su prije desetak godina stručnjaci opazili da strani radnici *ne konkuriraju* domaćima za isti tip poslova. Oni većinom obavljaju teške i prljave djelatnosti koje domaći izbjegavaju prihvatiti.¹ No, unatoč tome, »država blagostanja« velikodušna je i želi im osigurati ljepšu egzistenciju (*ergo* nova politika »integracije«). Pitanje eksploatacije očito je neugodno s obzirom na tu velikodušnost proklamiranog stava. Stoga se traži suptilnija forma kritike koja bi bila »suvremena«, a ujedno ne bi sasvim razbila idilu.

Wallraffova »proleterska kritika stanja koja je nastala dolje« (po njegovim riječima iz intervju sa Đ. Zelmanovićem), ipak je razbila tu idilu, pa i neke dileme. Osim toga, ona je pokazala koliko su mnogi znanstveni radovi, stručni elaborati i savjetovanja bili ili preblagi ili eventualno pogrešni. Koliko mi je poznato, nijedan znanstveni rad nije tako plastično i potpuno uspio obuhvatiti *problem* kao Wallraffovo »novinarsko« djelo. Stoga (pretpostavljam) postoji opasnost da se zbog nekonvencionalnosti autorove metode pokuša umanjiti naboj njegovih nalaza. A ti nalazi upravo frapantno podsjećaju na Engelsov opis položaja radničke klase u Engleskoj u prošlom stoljeću. I kod Wallraffa i kod Engelsa nalazimo slike prerano ostarjelih radnika, koji umiru »na obroke«, stanuju u bijedi, bez životne radosti i zbog tuđeg računa. Nedvosmisleno se govori o eksploataciji, o prisvajanju neplaćenog radnikova rada.

Što, međutim, možemo reći o metodi? U općoj liniji radi se o vrsti sistematskog promatranja, tj. o metodi koja inače postoji u sociologiji i socijalnoj antropologiji. Prerušavanje bijaše *potrebno* zbog predmeta analize. Wallraff je, naime, tek jednim dijelom istraživao strane radnike. On je zapravo usredotočio pažnju na odnos indigenog društva prema njima, a da bi osjetio taj odnos morao je izići iz sistema, tj. postati »outsider« — makar to bilo samo po maski. Međutim — i tu počinje problem — Wallraff nije ostao na razini promatranja u tuđoj maski, on je mijenjao situacije, upravljao dijalogom i režirao *drame* kako bi otkrio destruktivne sposobnosti kasnog (sic!) kapitalizma.

Za razliku od mnogih i mnogih znanstvenih analiza koje ponavljaju opću formulu o neprivačnim teškim i prljavim poslovima, Wallraff je otkrio *sadržaj* tih poslova kao i njihove implikacije. Zašto ih domaći izbjegavaju? Pa to je posve jasno: nisu »ludi« — ti poslovi čovjeka ubijaju. S tim u vezi ideja o »aristokratskoj« ponudi domaće radne snage zvuči gotovo smiješna.² Instinkt samozaštite nije po sebi »aristokratska« reakcija.

¹ Usp. OECD, »Sistem stalnog praćenja migracija (SOPEMI), izvještaž za 1976, »Rasprave o migracijama«, sv. 32, Zagreb, 1977, str. 30.

² Ovu ideju, koju sam sâm koristio u analizi imigracije stranih radnika u Italiju, treba drukčije postaviti nakon Wallraffove analize.

Iz Wallraffove analize saznajemo da unatoč strukturalnim promjenama konkurencija na tržištu radne snage nije nestala kada je riječ o strancima. Mada stranci u pravilu ne konkuriraju domaćim radnicima, njihova je međusobna konkurencija jaka. Nju određuje i povećava uporni pritisak ilegalnih migranata, goleme »rezervne armije rada« od čijeg se neplaćenog rada bogati parazitska mreža posrednika koja »posluhuje« veliku industriju. Upravo se zato ilegalno zapošljavanje uglavnom tolerira. Da nije tako, velika industrija ne bi mogla izići iz »krize«. Ilegalci daju odlučujuću fleksibilnost sistemu. Troškovi se snizuju otpuštanjem stalno zaposlenog osoblja te privremenim angažmanom »konjunkturpuffera«. Na taj način industrija dobiva više vremena i sredstava da bi se mogla preustrojiti. Tek zatim slijede sheme o potpunijoj automatizaciji proizvodnje u tzv. »postindustrijskom društvu«.

Svojedobno je Pierre Naville naglasio da se u uvjetima automatizirane proizvodnje umnožava broj poslova održavanja u odnosu na druge djelatnosti u društvu. Tome u prilog govori statistički trend prijelaza radne snage iz sekundarnih u tercijalne ili uslužne djelatnosti u visokorazvijenim društvima. Takav je trend osnova optimističkih prognoza po kojima industrijska automatizacija, i robotizacija omogućuje progresivno ukidanje teških, opasnih i prljavih poslova. Međutim — porast zaposlenosti u uslužnim djelatnostima dvostruki je fenomen. »Na vrhu« društva uslužne se djelatnosti afirmiraju kako bi se proizvodnja realizirala na tržištu — primijenjene znanosti razvijaju tehnike proizvodnje pa i same proizvode, prodaje aktivnosti stimuliraju potražnju za robom. Na »društvenom dnu« uslužna radna snaga vrši analnu funkciju, otklanjajući otpadni materijal kako bi strojevi i dalje radili. Ovdje se teški i prljavi poslovi ne ukidaju sve dok ima »outsidera« koji su ih spremni prihvatiti. Ti poslovi zapravo postaju teži i prljaviji usporedo s porastom privlačnijih tercijalnih djelatnosti. Tu stranu medalje obrađuje Wallraffova knjiga. »Na samom dnu« društva, radnik — u pravilu stranac — ne postaje samo privjesak stroja, on postaje *potrošni materijal*, sirovina, sredstvo za čišćenje svega što zapne u mašineriji. Njega se može trošiti kao sapun jer je najjeftiniji.

Radnik kao potrošni materijal ili sirovina najpotresnija je misao koja proizlazi iz Wallraffove knjige. Dramatičnost dostiže vrhunac u jezgrovitoj tvrdnji: »Iako se danas, bez obzira na pokuse u Trećem Rajhu ... ne kuha od ljudi sapun, to se ne zbiva zbog humanosti nego zato što se od ljudi praviti sapun ne isplati« (str. 216). Ljude — pogotovo strance koji su izvan referencijskog okvira većinskog društva — korisnije je upotrebiti u druge svrhe. Bolje ih je koristiti kao tegleće životinje (ili pokusne kuniće). U toj ulozi, tempo je »... kao nekoć na galijama ... ako popustiš, bace te s palube« (str. 107); »... život zapravo ne znači ništa« (str. 125)³ kada treba osigurati »rast po svaku cijenu« (str. 222). Stoga, unatoč pojmovima »pravne države« i »države blagostanja«, ostavlja se širok prostor malim kapitalističkim virtuozima čija krilatica postaje: »Zakoni su tu da ih se zaobilazi« (str. 192).

Zaobilaženje zakona standardno je ponašanje u poslovnom životu kapitalističkog društva. Oblici prevare vrlo su različiti — prodaja loše robe kao ispravne, porezne makinacije, izigravanje socijalnih regulativa u zapošljavanju radne snage, itd. U migracijskom kontekstu, obustava službene politike regrutacije stranih radnika nije zaustavila zapošljavanje novopridošlih stranaca »na crno«. Danas u

³ U srednjovjekovnom Napulju, u zadnjim godinama postojanja trgovine robovima, bilo je slučajeva da su se siromašni slobodnjaci dobrovoljno ukrkali na galije jer nisu imali životne nade — *dum nulla habebant spem vivendi* — vidi: Giovanni Cassandro: »Il Ducato bizantino«, u: Storia di Napoli, Ediz. scientifiche italiane, 1967, vol. 2, tom 1, str.255, prema izvoru — B. Capasso, Monumenta ad Neapolitani Ducatus historiam pertinentia.

Evropi ima oko 6 milijuna radnika migranata s legalnim radnim statusom, a još oko 2 milijuna »na crno«.⁴ Taj omjer omogućuje nam da shvatimo koliko je situacija opisana u Wallraffovoj knjizi »tipična« — ne samo za SR Njemačku nego i za svu Evropu. S druge strane, pojava nije ni tako nova. Godine 1973, Françoise Pinot pisala je: »Trebalo rasvijetliti ono što se obično naziva 'divljom' imigracijom (a koja je zapravo potpuno organizirana od jednog do drugog kraja mrežom posrednika). Ako je i bilo 'ilegalnosti', one su postojale kod administracije i vlasti koje službeno zaobilaze zakonske odredbe, bez parlamentarne kontrole, pukom igrom obrazaca, čineći to, vlast se priklanja zahtjevima poduzeća. Kao i otpuštanje, tako je i zapošljavanje područja poslodavčeve vlasti. Vlada se nije htjela miješati i prisiljavati poduzeća da sklapaju ugovore i da ih podnose Nacionalnoj službi za imigraciju.«⁵

»Ilegalci«, dakako, nisu samo Turci. Sve veći jaz između razvijenih i siromašnih zemalja pokreće *masovni* migracijski tok koji mimo zakona i uz »pomoć« posrednika krči put prema metropolama kapitala. Smatra se da će biti oko 800 milijuna ljudi bez posla u zemljama tzv. Trećeg svijeta do kraja stoljeća.⁶ Milijuni migriraju poluslijepo, kao leptiri prema svjetlu. Ali da bi netko »zaradio« na toj migraciji mora postojati zakon koji ju stavlja izvan zakona i u vlast poslodavaca. Zato su imigracijske restrikcije tako korisne u uvjetima kada nitko ne pita za radnu dozvolu. Zbog njih prijetnja otkaza i Damoklov mač depoartacije postaje dio sustava eksploatacije.

Wallraffov rad govori o artikulaciji jednog sistema u kojemu »profitni motiv« restaurira klasične oblike kapitalističkog izrabljivanja — otuda sličnosti s Engelsovom studijom. Zanimljivo je da Wallraff, kao i Engels prije njega, potkrepljuje svoj tekst s dokumentacijskim materijalom (odlomci u kutijicama). Na drugom planu opisuje se »nadgradnja«. »Otsiderima« je uskraćeno pokrštanje; u prepunom autobusu nitko ne sjeda kraj njih — a to boli; nakon smrti, pokop njihovih tijela postaje dodatna prilika za nečiji profit. Razine analize spajaju se i prožimaju u radu koji ima (i) jaku umjetničku dimenziju. Ipak, mada je upravo umjetnost efikasno prezentirati istraživačke rezultate — tj. predstaviti ih jasno i bez verbalizma na način koji *djeluje* — postoji problem da se kritičnost pogrešno shvati kao puka (sic!) »pjesnička sloboda«.

Prihvativši iskrenost Wallraffova djela — i metodu istraživanja — treba očekivati pitanje: koliko su opisane pojave česte, odnosno jesu li to samo iznimke koje se pojavljuju u polusvijetu, u skladu s naslovom knjige »Na samom dnu«? Osim toga: zašto dosadašnja istraživanja nisu uspjela otkriti nešto slično? Naprotiv, bilo je istraživanja koja su pokazala prilično dobru situaciju. Čak se pokazalo da su radnici migranti zadovoljni poslom koji obavljaju u inozemstvu, da dobro zarađuju i da smatraju da predradnici (»šerifi« po Wallraffu) korektno postupaju prema njima.

Prvo pitanje svakako je zanimljivo, ali ipak polazi od statističkoga, često jednodimenzijskog pristupa. Mogućnost velikih brojeva i težnja za standardizacijom podataka mogu imati zasljepljujući efekt u znanosti. Ako je nešto »iznimka« u statističkom smislu, to ne znači da nije *bitno*. Wallraff zapravo kritizira ono što je najgore, a koje daje **ton** općoj situaciji. Sljedbeno tome, on ne okrivljuje sve Nijemce za nastalu situaciju — tzv. »tihu većinu« — niti ne tvrdi (kategorički) da svi

⁴ G. L. Monticelli, F. Pittau, G. Ulivi: »Mondo migrante e prospettive europee«, *Affari sociali Internazionali*, 1, 1984, str. 362.

⁵ »Strani radnici u klasnoj borbi«, *Rasprave o migracijama*, sv. 16, Zagreb, 1975, str. 18 — prema originalnom radu iz 1973.

⁶ »II Conferenza dei ministri europei responsabili per l'emigrazione (Roma 25—27. ottobre 1983)«, *Affari sociali Internazionali*, 1, 1984, str. 504.

stranci proživljavaju istu stvarnost. Njegova kritika usmjerena je na sistem koji može generirati mehanizme za uništavanje čovjeka koji se općenito skrivaju od javnosti — dakle i od statističara.

Opsjednutost statistikom, čini se, također je *jedan* od razloga zašto društvene znanosti uglavnom nisu uspjele razotkriti problem stranih radnika u suvremenoj Evropi. Potrebno je povezati različite pristupe. Uostalom, neki statistički podaci ukazuju na vjerojatnost Wallraffovih nalaza; a Wallraffova analiza pomaže u interpretaciji statistike. Primjera radi, kvantitativni podaci pokazuju da strani radnici često rade prekovremeno i da rijetko koriste bolovanje. Prema Wallraffu, oni nemaju drugog izbora jer bi inače izgubili posao. Bez uvida u taj »sadržaj« mogli bismo brzo predočiti da su migranti izuzetno marljiva i zdrava bića. U stanovitoj mjeri i to je točno. Poslodavci ih brižljivo selekcioniraju vodeći računa o vijeku trajanja »robe«. Ali nakon te selekcije slijedi trošenje bez obnove fizičkih i umnih sposobnosti. Da bi ostali zaposleni, ili pak našli novo zaposlenje, strani radnici moraju skrivati svoju iscrpljenost.

Vrativši se inicijalnoj postavci ovog osvrtu, može se reći da Wallraffovo djelo rješava dileme o položaju stranih radnika u Zapadnoj Evropi. Ono pomaže da se istraživači (a ne samo oni) bolje orijentiraju s obzirom na transformacije u suvremenom svijetu. A pitanje orijentacije danas je vrlo važan problem u kontekstu kada nove metode kvantificiranja društvenih pojava te lakše mogućnosti za obradu podataka, mogu nas vratiti pozitivističkom pristupu stvarnosti.

Naposlijetku, želim naglasiti još jednu misao. Wallraffov rad nije samo tumačio jedan dio stvarnosti. Polazeći od činjenice da je knjiga prodana u tri milijuna primjeraka, i da svaki primjerak ima više čitatelja, treba pretpostaviti da će djelovati na promjenu stanja: nadajmo se nabolje.

POST SCRIPTUM

Wallraffova knjiga »Na samom dnu«, sa tri milijuna dosad prodanih primjeraka, postala je apsolutni *bestseller* u SR Njemačkoj i jedan od najčitanijih tekstova u svoj zapadnoj Evropi. Za ovaj izuzetan rad autor je primio mnoge pohvale i ohrabrenja s raznih strana, ali je isto tako morao izdržati nekoliko sudskih procesa te podnijeti žestoku kampanju mržnje koju je jedan dio zapadnonjemačkog društva pokrenuo protiv njega.

Odmah nakon objavljivanja knjige, »Vogel Industriemontage KG« i »Remmert Industriereinigung GmbH«, poduzeća za unajmljivanje radnika spomenuta u Wallraffovu tekstu, najavila su tužbu protiv autora zbog »lažnih glasina« i zahtijevala zabranu objavljivanja nekih dijelova knjige. Poslije su njihovi šefovi sami morali odgovarati javnom tužiocu u Duisburgu, koji ih je potkraj 1985. teretio optužnicom o kršenju propisa o zaštiti na radu. Poslodavac Hans Vogel bio je zatim kažnjen sa 10.000 maraka globe i 15 mjeseci zatvora (uvjetno), a Alfred Remmert morao je platiti kaznu od 59.000 maraka. Mada su ove kazne bile gotovo simbolične, zakon je u ovim slučajevima bio na strani Wallraffa.

Koncern čelika »Thyssen« pokušao je tužiti Wallraffa, osobito zbog njegove izjave da se menedžeri ove gigantske tvrtke ponašaju kao »mali Eichmanni«. Wallraffu je, međutim, odgovarala tužba. Na temelju dodatnog materijala neobjavljenog u knjizi, i s pomoću svjedoka, uspio je dokazati istinitost svojih tvrdnji. Uslijedile su, međutim, druge reakcije. Tako je, primjerice, vestfalijski list *Westdeutsche Zeitung* pokušao dokazati da je jedan snimak objavljen u Wallraffovoj knjizi plod fotomontaže. To bi, dakako, osumnjičilo čitavu knjigu! No sudski stručnjaci ustanovili su da je negativ tog snimka bio autentičan. S druge strane, voditelj »Reporta«, emisije na drugom programu zapadnonjemačke televizije, uspio je dokazati da trideset redaka u knjizi »Na samom dnu« opisuju situacije koje Wallraff nije mogao osobno doživjeti. Ali za dokaz morao se pozvati na samog Wallraffa koji je izjavio da su mu zabunom suradnici uvrstili te retke u rukopis. Dakle, Wallraff nije ništa krijo mada je voditelj emisije prešutio činjenicu da ni »Thyssen« nije uspio oboriti najvažnije dijelove Wallraffova teksta.

U međuvremenu rasli su i drugi pritisci. O tim je pritiscima jedan naš list prenio sljedeću Wallraffovu izjavu: »Samo da izdržim ovu kampanju, da ne posustanem. Znam da neću moći da vodim sve procese s podjednakim intenzitetom. Neke ću vjerovatno izgubiti. Ali ubeden sam da ću na najvišoj instanci ipak pobediti. Ponekad hvatam sebe pri pomisli kako bi bilo bolje da su knjigu zabranili odmah po njenom objavljivanju. A onda se setim mojih kolega, fizičkih radnika iz firme 'Tisen'. Oni mi nude podršku, spremni su da svedoče u moju korist, čak ako bi firma zbog toga vršila na njih pritisak. Tako nešto nije po sebi razumljivo intelektualcima. U radnicima sam našao divne drugove. Oni stoje uz mene i to mi daje snagu.« (N/N, 15. lipnja 1986.) U istom listu kaže se kako se Wallraff žali da mu majka neprestano dobiva prijeteće telefonske pozive a da mu poštar dostavlja pisma na kojima umjesto adrese piše: »Turska svinja Günter Wallraff, Köln«.

Ljetos je Wallraff iznenada najavio da će se zbog neugodnosti preseliti sa ženom i kćerkom u Nizozemsku. Čak nije isključio mogućnost da bi primio nizozemsko državljanstvo. Nadao se da će tamo moći živjeti »bez vječne napetosti«. Dosadile mu, veli, česte kućne premetačine i trajno nadziranje, a nije htio izložiti ni svoje informante neugodnostima jer mu je telefon bio prisluškivan a on »pojačano praćen«. Želio se nastaniti u Nizozemskoj odmah do njemačke granice da bi mogao svaki dan putovati na posao u Köln (Vjesnik, 2. kolovoza 1986).

Jedan naš tjedni list malo je drukčije shvatio Wallraffove riječi i posumnjao da se radi o »patki« kojom Wallraff želi zavaravati protivnike (8 novosti, 21. rujna 1986). Još za vrijeme nešto starije »afere Bild« Wallraff je naime davao netočne informacije o toku objavljivanja svoje tadašnje knjige kako bi zbunjivao svoje unaprijed spremne tužioce. No Wallraff se ipak iselio! Njemačka je televizija 17. prosinca 1986. prenijela informaciju da se Wallraff već nalazi u Nizozemskoj kamo je otišao jer nije mogao izdržati »telefonske prijetnje, uvrede, fizičke napade, sudske procese i kampanju mržnje« (Večernji list, 22. prosinca 1986).

Prije godinu dana u intervjuu s Đorđom Zelmanovićem Wallraff je rekao da bi se osjećao slomljen ukoliko bi ga zasuli sudskim tužbama ili ako bi suprotstavljen javnom mnijenju ispunjenom mržnjom (Start, 13. studenog 1985; pogovor »Liberovu« prijevodu Wallraffove knjige, Zagreb, 1986). Zanimljivo je da je jedan sudionik na okruglom stolu »Migracijskih tema« također ukazao na ovaj komentar. Govori li nam Wallraffov odlazak u Nizozemsku o bijegu jednoga obeshrabrenog i slomljenog kritičara surove društvene zbilje? Ne čini nam se tako. Nadajmo se da Wallraff samo traži čvršći teren da bi nastavio svoju borbu. Paradoksalno — Wallraff se od lažnog imigranta u Njemačkoj na kraju pretvorio u istinskog migranta, iako samo u susjednoj Nizozemskoj!

Redakcija

THE ROUND TABLE ON THE POSITION OF (CLANDESTINE) MIGRANT WORKERS HELD ON OCCASION OF THE YUGOSLAV PUBLICATION OF G. WALLRAFF'S BOOK »GANZ UNTEN«

SUMMARY

In June of this year »Migracijske teme« and the Centre for Migration and Nationalities Studies organized a round table on occasion of the Yugoslav publication of Günter Wallraff's latest book *Ganz unten* (in Croatian translation: »Na samom dnu« (At the very bottom), Zagreb, Liber, 1986). Besides participants from the host institution (Milan Mesić, Melita Svob, Sreća Perunović), researchers and experts were invited from other Yugoslav centres — Peter Klinar (Faculty of Sociology, Political Sciences and Journalism, Ljubljana), Silva Mežnarić (Emigration Institute of the Slovene Academy of Arts and Sciences, Ljubljana), Živan Tanić (Institute for Social Research, Belgrade), Đorđe Zelmanović (Vjesnik, Zagreb), Aleksa Milojević (Institute of Economics, Banja Luka), Rade Milovanović (Secretariat for Foreign Affairs, Administration for workers abroad, Belgrade), Ivo Sremac (Selfmanaging Community of Interest — Pension and Disability Insurance of the Workers of Croatia, Regional Service Zagreb). Although discussion focused on Wallraff's book, broader problems relating to the position of migrant workers in Europe were also treated.

In the introductory part of the discussion, Milan Mesić noted that Wallraff's method (disguise as the Turkish migrant Ali) was very similar to observation with participation, a known approach in social research, yet due to the author's full identification with Turkish migrant workers his method could be more adequately designated as *participation with observation*. Furthermore, Mesić emphasized that Wallraff's book illustrated how capitalism had not overcome modes of primary capital accumulation and that it continued to draw unorganized and unprotected contingents of labour force into its net of segmented markets. During the discussion other participants also noted that scenes from Wallraff's book evoked images of nineteenth century capitalism.

Peter Klinar stated that sociological research had already confirmed certain details described by Wallraff, namely that the category of clandestine seasonal migrants presented a typical example of sub-proletarian status subjected to the worst forms of exploitation, that the social insecurity of migrants had increased in the present crisis, that ethnic stratification was present and, finally, that immigration societies tried to keep migrants from forming cohesive groups. Forms of political organization virtually do not exist among migrants. Klinar argued that emigration countries, as well as countries of immigration, were responsible for this. The former fear that the political organization of their workers abroad may lead to conflicts in the host countries and subsequently to mass return.

Proceeding from the concept of *boundary*, defined as a structural cleavage within a given community, Silva Mežnarić claimed that Wallraff in fact treated three deeply-rooted European dimensions in which boundaries were typically set up. These occur in the relations between 1) capital and labour force, 2) God and the believer, and 3) death and the object of death. Wallraff's Ali alternatively placed himself on the marginal side of these relations as a marginalized (Turkish clandestine) migrant worker, a marginalized believer (a Moslem wishing to convert to Christianity) and as a marginalized worker about to die of cancer. The Church, according to Silva Mežnarić, is a paradigm in Wallraff's book, illustrating European concepts of universalism. Hence, in the scenario of tension between Ali (Wallraff) and the Church, especially in his discourse with various priests, almost everything was said regarding the present policy of integration of immigrants in West Germany.

Živan Tanić considered Wallraff's book as a sociological essay or study and felt that the author had completed what sociological and other analyses could not complete. Wallraff, according to Tanić, demystified so-called charitable and humanized capitalism, whereas social research has so far been less critical and less open. Tanić opened up the question of why Wallraff had chosen the image of a Turkish migrant instead of the more drastic case of African immigrants in Europe. Turkish culture is, after all, relatively familiar to Europeans. In this regard, Silva Mežnarić mentioned that the Turkish example could be connected to a well-known sociological lesson — that stereotypes function most fully where distance is the greatest, yet that the concrete practice of segregation functions best where a foreign culture is well known. Đorđe Zelmanović, on the basis of his per-

sonal acquaintance with Wallraff, expressed the idea that Wallraff had chosen the figure of a Turk as a »pure« culture in the bacteriological sense. In regard to Germans, Turks have a completely different cultural and confessional basis. Zelmanović felt that Wallraff had chosen them as a drastic example.

Wallraff's book, according to Aleksa Milojević, illustrates what cannot be seen from sociological research. In this sense it essentially changes our knowledge of migration. The relationship between capital and labour is presented, and in it clandestine migration is shown not as an excess but as the final essence of migration. Milojević mentioned that up till now research generally treated the fate of individuals and more seldom approached the overall system. Hence dialectic relationships have been lost in research, and this has naturally led to unsatisfactory knowledge and practical results.

Rade Milovanović centred his discussion on the legal and political position of migrant workers. Wallraff's text made him think about the meaning of the concepts of inequality, discrimination and equal treatment. Western European countries already uphold the principle of equality of citizens. Discrimination generally appears in regard to certain minorities in actions deriving from national, political and economic stimuli. Yet distinguishing one's own from foreign citizens is not usually considered as discrimination. The State, hence, guarantees its citizens the priority of certain rights. Furthermore, equal treatment, according to Milovanović, is not only a question of employment, but it relates to the enjoyment of civil, political and cultural rights as well. Milovanović posed the question: Can migrant workers influence the bodies that decide on their rights and duties? Generally, employers are advantaged by the judicial, police and bureaucratic systems. Milovanović expressed the opinion that barriers to the realization of the principle of equal treatment were posed by the question of citizenship as a legal and political status.

Proceeding from Milovanović's theme, Milan Mesić noted that the State as a source of legitimacy was a historical consequence. In history, sources of legitimacy for rights and duties have changed. Mesić questioned whether the interests of immigrants could be reduced to the state legitimacies of either immigration or emigration societies. Do immigrants not perhaps have new authentic interests that surpass such a concept of state legitimacy? If migrants were to form an international movement, continued Mesić, a new source of legitimacy for their civil rights would result from their own struggle.

Tanić continued his earlier discussion by stating that discrimination could not be eliminated as long as migrant labour functioned as a polit-economic category, as long as it was an instrument for the functioning of the System.

Towards the end of the round table discussion, Peter Klinar formulated several theses for further research. First, research should stem from a model that combines class aspects with aspects of ethnic stratification. Migration should be studied in regard to postindustrial society, within the global relations between developed countries and developing countries. Thirdly, research should treat the question of the quality of living. The problematics of civil society and movements is a further important topic. Differences between indigenous and immigrant ethnic minorities constitute yet another theme that should be treated. Klinar mentioned that more research should be carried on in examining the transformation of emigration societies into societies of immigration (this relates to Yugoslavia in the future). Certain fictions should be discarded in Yugoslav migration research, namely the term »temporary employment abroad«, the idea of mass return, the notion that migrants are part of the domestic working class, the policy of integration. Finally, institutions that function abroad (consulates, banks, schools, clubs, mass media) should be studied and the migration policies of both immigration and emigration countries should be fully evaluated.

Tanić claimed that the essential message of Wallraff's book was that research should take on new aspects, new theoretic and value-oriented approaches. Furthermore, migration cannot be studied without the inclusion of one's own values, since it constitutes a tragedy for a great many people.

Đorđe Zelmanović maintained that Wallraff's text presented an excellent *status prae-sens* of the migrant worker situation and that further elaboration (»therapy«) depended on other experts. According to Zelmanović, Wallraff himself has a general philanthropic solution to the matter.

Somewhat different from the discussions of most of the participants at the round table were the comments of Melita Svob and Ivo Sremac. Both focused on the health situation of migrants abroad, one of the important themes in *Ganz unten*. Sremac noted that German health authorities, familiar with the general iconography of Turkish migrant workers, often confused Yugoslavs with Turks and would note such things as the patient's reek of garlic, etc. In his exposition Sremac gave some interesting cases from the medical history of Yugoslav migrants abroad.

At the end of the round table discussion, Sreća Perunović noted that Wallraff's work described a society structured around the profit motive. It is a powerful testament of life »at the bottom« and the antagonisms between the social *milieu* and the immigrants cannot be reduced to the non-culture of the latter since class distinctions are primary. Nevertheless, as Sreća Perunović pointed out, the society that had produced a culture in which guest workers were subordinated and subjected to exploitation was the same society into which Wallraff himself was born and in which three million copies of his book had been sold.

Being unable to attend the round table in person, Emil Heršak (Centre for Migration and Nationalities Studies) sent a written comment for inclusion in this number of »Migracijske teme«.